Республиканская библиотека им. А.С. Пушкина
ГОС. БИБЛИОТЕКА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 148 (16758)

2003 чылдың НОЯБРЬ 20, четверг

Ат салган шагы 15.30
Садар өртээ 3 рубль.

Республикага Иениң хүнүн эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың ноябрь 14 №800 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Президентизиниң "Иениң хүнү" деп күрүне байырлалын тургузар дугайында" 1998 чылдың январь 30-де №120 Чарлыын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Республикага Иениң хүнүн организастаар болгаш эрттирер талазы-биле оргкомитеттиң составын болгаш чорудар хемчеглериң планын бадылаар.

2. 2003 чылдың ноябрь 27-де Тыва Республиканың Чазак Даргазының маадыр иелер, эртемденнер болгаш хөй-ниитиниң төлээлери-биле ужуражыышкынын эрттирер.

3. Тыва Республиканың Саңхөө яамызы Иениң хүнүн эрттирери-биле дараазында яамылар, ведомстволар болгаш фондуларның чарыгдалдар сметаларының күсели-биле 56,5 муң рубльди:

— өг-бүлени,ие-чашты болгаш ургуларны быжыглаар фондудан – 35 муң рубльди;

— Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызындан — 10 муң рубльди;

— Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединден 6,5 муң рубльди;

— Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызындан — 5 муң рубльди үндүрүп бээр.

4. Күрүне эрге-чагырга органнары-биле кады (Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы) арбаннар, сумулар, кожууннар болгаш хоорайлар аайы-биле ургуглар болгаш өг-бүле кижизидилгезинге адаларның ролюн бедидер, арагалаашкын профилактиказының талазы-биле чорудар хемчеглериң планнарын тургузарын тус чер бот-башкарылга органнарынга, Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика чөвүлелинге, Тыва Республиканың Херээженнер эвилелинге, кожууннарның херээженнер чөвүлелдеринге сүмелээр.

5. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

Чылыг, чырык

ӨРЕЛЕР ӨСКЕДЕЛЕТПЕЙН ТУРАР

Чоокта чаа, одалга сезонунуң бетинде, ТР-ниң Чазаа республикада кышка белеткелдиң айтырыын чугаалашкаш, чүгээр деп демдеглээн болгай. Кажан кыш бодунуң долу эргезинче кирип, соок дыңзып эгелээрге, Кызыл хоорайның чуртталга бажыңнарын, албан черлерин, бүдүрүлгелерни, организацияларны чылыг-биле хандырылга дүвүредип эгелээн. Чамдык школаларны хаарынга чедир айтырыг тургустунуп, чамдык кижилер чылыг дээш төлевир төлевес бис деп айтырыгны база көдүрүп турар апарган.

Тургустунуп келген айтырыгны сайгарып чугаалажыры-биле "Тываэнерго" ажык акционер ниитилелдиң парлалга албаны-биле харылзаштывыс. Одалга сезону эгелээр бетинде муниципалдыг чуртталга фондузу кышка белен эвес дээрзин айыткан турган. Ол херек кырында бадыткаттынган. Ынчангаш хоорайның чуртталга бажыңнарында, албан черлеринде чылыг көрдүнген хемчээлинден чавыс болуп турар. Орта кым буруулуг болганыл дээрге "Наш дом" муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгелериң септелге албаны чайгы үеде чамдык чуртталга бажыңнарының батареяларында чыылган элезин, довуракты аштап, чугбаан. Чуп, аштап каан бажыңнарда чылыг көрдүнген хемчээлинде чедип турар.

Ийи дугаар нарын айтырыг Кызылдың төп ЧЭТ-те хөмүр-даш курлавыры чок деп болур. Ноябрь айның эгезинде хөмүр-даштың курлавыры 4 муң тонна турган, а бир хүнде �чЭТ-ке 800 тонна хөмүр-дашты одаар. Өскээр чугаалааргa, хөмүр-даштың курлавыры үш-дөрт хүнге-ле четчир. Херек кырында 10 хонуктуң хөмүр-даш курлавыры �чЭТ-ке турар ужурлуг. Бо хүннерде ол хире хөмүр-даштың курлавырын садып аптар акша "Тываэнерго" ААН-де чок.

Херек кырында "Тываэнерго" ААН-де өрелиг организацияларның саны баш ашкан деп болур. Буураашкынга таварышкан "Тывакоммунэнерго" ККБ-ниң өрези 136 млн. рубль четкен. Бүдүрүлге ол өрези-биле санажып шыдавас дээрзи билдингир. Ынчангаш "Тываэнерго" ААН берге байдалга таварышкан. Ооң-биле чергелештир Кызыл хоорайда улуг өрелиг бүдүрүлгелерни көргүзерге мындыг: хоорай чагыргазы 12441 муң рубль (ол колдуунда чиигелделиг хамаатыларга хамааржыр), өөредилге килдизи — 1273 муң рубль, хоорайның коммунал ажыл-агыйы — 2421 муң рубль, "Коммунальщик" ККБ — 448 муң рубль, халдавырлыг аарыглар эмнелгези — 114 муң рубль, "Коопстройтранс" КХЭ — 618 муң рубль, чурулга мастерскаязы — 204 муң рубль өрелиг дээш, бо даңзыны оон-даа ыңай уламчылап болур. Ниитизи-биле Кызыл хоорай чагыргазынга хамааржып турар бүдүрүлгелериң өрези 20 млн. рубль ашкан.

Хоорай чагыргазы бодунуң талазындан болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Бо талазы-биле ТР-ниң Чазаа база анаа көрүп орбайн турар. Тургустунуп келген нарын айтырыгны дарый шиитпирлээри-биле чоокта чаа "Тываэнерго" ААН-че 1,8 млн. рубльди шилчидип берген. Ол бүдүрүлгеге улуг дуза болуп шыдавас. "Тываэнерго" ААН-ниң "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайында өрези 50 млн. рубль чедип турар. Бир эвес хоойлу езугаар алыр болза, "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы "Тываэнерго" ААН-ге хөмүр-дашты бербейн барып болур юридиктиг эрге тургустунуп келген.

"Тываэнерго" ААН-ниң парлалга албанының медээзи-биле алырга, октябрь айның төнчүзүнде ТР-ниң Чазааның Даргазынче, Кызыл хоорайның чагыргазынче бүдүрүлгеде тургустунуп келген берге байдалдың дугайында бижимел дыңнадыышкынны киирген. Ол дугайында республика прокурорунуң 1-ги оралакчызы М.Санчайга база дыңнаткан болуп турар. Бир эвес хоорай чагыргазы энергетиктерге өрезин дарый төлевес болза, эң албадалдыг хемчеглерни алырын база дыңнаткан.

Бурган чаяганындан Кызылдың ЧЭТ "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының шуут-ла чанында турар. Ол хиреде кызылчыларның доңуп орары дээрге ажылагыйжы эвес, харыысалга чок кижилериң ажылының түңнелидир. Тургустунуп келген айтырыг талазы-биле "Тываэнерго" ААН-ниң чиңгине директору А.И.Верзаков чоокку үеде массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары-биле парлалга конференциязын эрттиреринге чөпшээрелин берген.

Сергей ХЕРТЕК.

Номчукчу солун дугайында

БАДЫТКАЛЫ ОЛ

Мээң эң баштай чагыткан солунум — "Шын". Мен 1935-36 чылдарда эге чада школазынга өөренип турган болгаш латин бижикти "сааладыр" номчуур, бижиир-даа апарган мен. Ынчангаш ачам-даа, кады-кожа аалдарның ээлери "ону-мону номчу" дээш амыратпас турган.

Ынчангы мурнакчы кижилер эртем-билиг, үжүк-бижик өөредилгези, черле чаа үүлдерни билип алырынга дыка сундулуг, бүгүдени билип алыксаар турган болгаш бижик-билиг бар-даа, чок-даа болза, чагыдылгалыг турган. Аныяктар "Тыванын аныяктарын", школачылар "Сылдысчыгашты" чагыдар, кижи бүрүзү чагыдылгалыг турзун дээш ыраан, суму даргалары, ылаңгыя партия эге организациялары, улуг ажылды чорудуп турган. Мен база ооң киржикчизи, эрткен төөгүнүң херечизи болганымда, өөрүп-даа чоруур-дур мен.

Республиканың Парлалга болгаш массалыг информация талазы-биле күркомитеди бүгү-ле бар солуннарның редакторлары, ном үндүрер черниң даргазы, чогаалчылар бир баг бооп чыглып алгаш, Таңды, Бии-Хем кожууннарга чагыдыкчының хүннерин эрттирип эгелээни экидир. Бо баштайгы оралдажыышкынны номчукчулар-даа, чагыдыкчы-даа үнелеп көрүп турар. Ол эки эгелээшкинниң оруу делгем болуп, чогаадыкчы дилээшкиннер өзүп-ле турар болзун деп йөрээр-дир мен.

Номчукчу кижи бодунуң амыдыралында кандыг-ла-бир айтырыгны сонуургап, харыызын дыңнаксаар, өөредиглиг үүлдерни тып алырын кызыдар.Ону өг-бүлеге, эш-өөрүнге-даа сүмелеп,амыдыралга деңнештирип, бодунга түңнел үндүрүп чоруур. "Кандыг чагыдыкчыны бодумче эргилдирип алыр чоор" дээн бодалдыг солуннар республикада хөйү-биле үнүп турар, хуу-даа солуннар бар апарган.

Ынчангаш "езулуг шынны кайыын тыпса экил, кымның-биле сүмелешсе экил" деп күзел-биле көдээ чон "Шынны" хөйү-биле чагыдып турарының ужуру-даа ында. "Шынның" болгаш өскедаа тыва дылга үнүп турар солуннарның тиражын улгаттырары чөптүг херек. "Шын" солун бир неделяда 4 катап үнүп турар болза, дыка-ла эки ийик деп бодаар мен.

Черле ынчаш солуннар чагыдылгазын, тыва дылда чаа номнар садыглаашкынын экижидер херекке хөй-ниити, бүгү чергениң депутаттары, чагырга даргалары парлалга ажылдакчыларыбиле бир демниг ажылдаза, ажыл-херек бүдүнгүр, көскү, билдингир болурун чагыдыкчының эрткен хүннери безин бадыткап турар-дыр.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.

Ак-Туруг суур.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазында

КОМИТЕТТЕР ХУРАЛДАРЫ

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Социал политика талазы-биле комитединиң (даргазы С.М. Ооржак) хуралынга Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының киирип келгени "РФ-тиң социал камгалал фондузунуң Тыва Республикада девискээр салбырының бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында", "РФ-тиң социал камгалал фондузунуң Тыва Республикада девискээр салбырының 2002 чылда бюджединиң күүселдезиниң дугайында", "ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Хүндүлел бижииниң дугайында» хоойлу төлевилелдерин чугаалашкан.

Палатаның Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң, корум-чурум болгаш кызыгаар айтырыгларның талазы-биле комитединиң (даргазы В.О. Тарыма) хуралынга "Тыва Республиканың Чазааның дугайында" ТР-ниң Конституция хоойлузунуң, "Тыва Республикага тус черниң референдумунуң дугайында" ТР-ниң хоойлузунуң төлевилелдерин чугаалашкан.

Өнчү-хөреңги, экономика политиказының болгаш сайгарлыкчы чорук айтырыгларының талазы-биле комитеттиң (даргазы Р.М.Соян) хуралынга "РФ-тиң орук фондузунуң Тыва Республикада девискээр эргелелиниң 2003 чылда бюджединиң дугайында" ТР-ниң Хоойлузунуң 2003 чылдың бирги чартыында күүселдезиниң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалашкан.

Комитеттер хуралдарынга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының парлалга албаны.

Кадрлар айтырыы

БИЛДИЛИГ СПЕЦИАЛИСТЕР ХЕРЕК

ТР-ниң Кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы кадрлар белеткээринге күрүне чагыының күүселдезиниң баш бурунгааргы түңнелдерин үндүрген. Бо чылын Россияның болгаш даштыкы чурттарның дээди өөредилге черлери Тывага 1703 сорулгалыг олуттарны үндүрүп берген. Ол түң эрткен чылдыынга көөрде, 533 хөй. 342 сорулгалыг олутту ортумак тускай өөредилге черлеринге берген. Республиканың хүлээп алыр комиссиязынга Россияның болгаш даштыкы чурттарның дээди өөредилге черлеринче хүлээп алырының шылгалдаларын дужаары-биле 2568 кижи билдириишкин киирген, оларның 969-у — көдээ школаларның доозукчулары. Дээди болгаш ортумак профессионал эртемниг специалистерни Тывага белеткеп бээринге республиканың күрүне чагыының дугайында Дүрүмге дүүштүр дужаап кирип алганнарның 524-үү чагыкчы-ажыл берикчизи болгаш ТР-ниң Кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы-биле керээни чарган.

Яамыларның, ведомстволарның болгаш тус чер чагыргаларының киирген сан-медээзинге үндезилеп, ТР-ниң Кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы 1,5 муң кижини янзы-бүрү мергежилдерге дужаап кииртириниң күрүне чагыын хевирлеп тургускан. Кадрларга хереглел көдээ ажыл-агый адырында улуг, ол 150 ажыг специалистерге чагыгны киирген. Бурятияның көдээ ажыл-агый академиязы болгаш өске-даа аграр өөредилге черлери немелде олуттарны үндүрүп берген. Ынчап кээрде сорулгалыг өөредилге олуттарынга күрүне чагыын ТР-ниң Кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы ажыр күүсеткен болуп турар.

Яамының күжениишкининиң ачызында Россияның болгаш даштыкы чурттарның 33 дээди өөредилге черлери киреринiң шылгалдаларын дужаадыры-биле үнүүшкүннүг хүлээп алыышкын комиссияларын Кызылче чоргускан, а үжен ажыг өөредилге черлери шылгалдалар хүлээп алыр эргени республиканың хүлээп алыр комиссиязынга бүзүреткен. Шак ынчалдыр абитуриентилер эвээш эвес акшатөгерикти камнап алган.

Билииниң шынары-биле мурнуку одуругну Күрүне лицейи, Тыванын республика лицейи, ТКУ-нуң чанында лицей класстар, Кызылдың 1, 3, 5, 9, 15, 14 дугаарлыг школалары, Ак-Довуракты №2 болгаш Шагаан-Арыгның, Хову-Аксының школалары ээлеп турар. Кожууннар аразында билиг талазы-биле Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш Таңды кожууннар мурнап турар, өөредилге черлеринче дужаап кирип алганнарның аразында тус черлерниң төлээлери эң хөй.

Ооң-биле чергелештир хүлээп алыышкын комиссиялары абитуриентилерниң баазалыг эртемнерге – орус дылга, математикага, химияга болгаш физикага кошкак билиглиин илереткен. Дужаап кирип турарларның билииниң кошкак болганындан чамдык сорулгалыг олуттар ээлеттинмейн арткан. Чижээлээрге, Томскиниң политехниктиг университеди 16 олутту тускайлап бээрге, чүгле ийи абитуриент шылгалдаларны үштерге дөңгүп-даа алза, дараазында конкурстарны угбайн барган.

Маңаа мындыг чүүлдү демдеглеп каары артык эвес: "халас" сорулгалыг олуттар республикага кайын-на шуут халас боорул аан. Сорулгалыг олуттар үндүрүп берип турар өөредилге черлериниң негелдезинде чаңгыс аай деткимче дадывырын киирери көрдүнген. Бо чылын Тыва Республика 4,743 млн. рубльге шак ындыг дадывырны киирген.

Альберт ХОМУШКУ.

Соңгулдаларга уткуштур

КЫМНЫ СОҢГУП АЛЫР БИС?

Тыванын чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан Россия Федерациязының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидат кылдыр чеди кордакчы бүрүткеткен турган. Оларның бирээзи Шолбан Караоол кандидатуразын уштуп алган. Ам алды кордакчы арткан: Таңдыда С.Шойгу аттыг Балгазынның каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң директору Иван Чучев, Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутады Чылгычы Ондар, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Вячеслав Ушкалов, Кызылдың Төлээлекчилер хуралының депутады Остап Дамба-Хуурак, юрист Өлзей-оол Ооржак, сайгарлыкчы Экер-оол Манчын.

Федералдыг Хоойлу езугаар суртаал ажылын кандидаттар ноябрь 7-де эгелээн. Олар солуннарга, телевидениеге, радиога боттарының соңгулда мурнунуң программаларын, ажыл-чорудулгазын соңгукчуларга таныштырып турарлар. Ол ышкаш соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эгелей бергеннер. Депутатка кандидат Чылгычы Ондар Тес-Хем, Өвүр, Чөөн-Хемчик,Сүт-Хөл кожууннарның соңгукчулары-биле ужуражылгаларны эрттиргеш, бодунуң соңгулда мурнунуң программазын, ажыл-чорудулгазын таныштырган. Кордакчы Иван Чучев бо хүннерде Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарның соңгукчулары-биле ужуражып чоруп турар. Оон өске кандидаттар база соңгукчулар-биле ужуражылгаларын эгелээн. Ындыгдаа болза оларның штабтарындан каяа ындыг хемчеглерни чоруткан дугайында тодаргай медээлер амдызында биске келбээн.

Оон аңгыда Россияның чеди политиктиг партиязының, соңгулда блогунуң Тывада девискээр салбырлары соңгукчулар ортузунда суртаал ажылын чорудуп турар. Оларның кол-ла сорулгазы—боттарының кежигүннериниң, талалакчыларының ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирип тургаш, партиязынга, блогунга соңгукчуларның хөй бадылаашкынын алыры болур. Ооң чижээнге "Чаңгыс демниг Россия" партиязының Дээди чөвүлелиниң удуртукчуларының бирээзи бистиң сураглыг чаңгыс чер-чурттуувус, Россияның Маадыры Сергей Шойгунуң ноябрь 7-де Кызылга чорааны кирер. Найысылалга соңгукчулар-биле ол ужуражып, суртаал ажылын чоруткан.

Тыванын соңгукчулары Россия Федерациязының Күрүне Думазынга депутаттарның соңгулдаларының политиктиг улуг ужур-дузазын кончуг эки билирлер. Редакцияга кээп турар "Шын" солуннуң бижикчилериниң чагааларының утказындан ол дугайын тодаргай билип ап болур. Бижикчилер кайы партия, кайы кордакчы дээш бодунуң бадылаашкынын бээри-биле оларның программаларын өөренип көрүп, ханы анализтеп, шилилге кылырынче кол кичээнгейни салганнар. Россияның болгаш Тыванын социал экономиказын хөгжүдеринче, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижиде-ринче угланган амыдыралга боттандырып болур хемчеглерни айыткан программаларны деткип турарлар. Ам чагаалардан чамдык одуругларны киирип көрээли. "Ам болур соңгулдаларда Күрүне Думазының депутадынга кымны соңгуп алырывыс бистиң бодувустуң шын шилилгевистен кол хамааржыр, соңгуп алган депутадывыс биске улуг бедик багана, быжыг чөленгииш болур ужурлуг" деп, Кызыл кожууннуң Сукпак суурда соңгукчу Данил Донгак бижээн. Кызыл хоорайда чурттап турар соңгукчу К.Монгуш депутатка кандидаттарның дугайында суртаал, тайылбыр ажылын соңгукчулар ортузунга шынарлыг чорударын, шилилгени шынарлыг кылырынга ол дузалаарын чагаазында айыткан. Самагалдай суурдан соңгукчу Моторк Тирчин "Россияның соңгуур бүрүн эргелиг хамаатызы болганымда бадылаашкынга ыяап-ла киржир мен" деп бижээш, соңгукчу бүрүзүн соңгулдаларга идепкейлиг киржиринче кыйгырган. Оон өске-даа авторлар чагааларында ам болур соңгулдаларны бедик деңнелге эрттирерин илереткен бодалдарын илереткен.

Тыва Республикада РФ-тиң Күрүне Думазының депутаттарының ам болур соңгулдаларынга белеткел ажылдары түлүктээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХҮЛЭЭП АП ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Дээди судунуң Туранның чагырга чериниң даргазының болгаш хоорайның Төлээлекчилер хуралының соңгулдаларын 2004 чылдың февраль 1-де эрттириниң дугайында 2003 чылдың октябрь 29-та үндүрген шиитпирин күүседирибиле Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы кандидаттар даңзызын идип үндүрген, Россияның Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Улуг Хуралында, Туран хоорайның Төлээлекчилер хуралында депутат мандаттар үлелгезинге киириштирген политиктиг партияларны, соңгулда блоктарын, хөй-ниити каттыжыышкыннарын, Туран хоорайның тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органын дорту-биле, албан хаап, ажылдап, өөренип, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларны Туран хоорайның муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязының составын томуйлаарының талазы-биле санал-оналдарны хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур.

Туран хоорайның муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязының составынга хамаарышкан **санал-оналдарны** бо дыңнадыгны албан езузу-биле парлаан хүнден чеди хонуктуң дургузунда дараазында адресче киирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүльдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы (каб.210, тел. (39422) 1-10-09).

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы.

Ачы-буянныг коллективте

ҮЕ-БИЛЕ ДЕҢГЕ БАЗЫП...

Ортумак дурт-сынныг, хүлүмзүрүп чоруур шырайлыг, бүдүштүү даштындан-на илдең угбайны хүннүң-не хоорайның амыдырал хандырылга бажыңынга бо-ла көрүп болур. Ол дээрге бешки каътта "Прогресс" өөредилге төвүнүң директору Анчымаа Доңгатовна Ооржак-тыр. Ооң рынок экономиказынче шилчилгелиг үеде ажыдып тургусканы бо өөредилге төвү ам таптыг-ла 12 чыл чедип турары бо. Тыва чоннуу-биле алырга "чылы кирип турар". Бо үениң дургузунда аныяк коллектив чүнү чурттап эртпээн дээрил аан?! А удуртукчузун база-ла дадагалзалдың уйгу-чыдын чок дүн-хүннери амыратпайн турганы чугаажок. Ынчалза-даа директор ажылдакчылары-биле өөрүшкү, муңгаралды деңге үлежип, шыңгыы-даа, чазамыктаан-даа чугааны кылып келгениниң түңнелинде ажыл аайлажып эгелээн. Анчымаа Доңгатовнаның салган сорулгазынга ыяап-ла чедер чүүлдүү, шыдамыы, билиг-мергежилиниң бышканы, тура-соруктуу, кезээде-ле кижилер дээш сагыш човаашкыны үре-түңнелдиг болуп, ооң бодун-даа, коллективтиң кежигүннерин-даа хей-аът киирген.

Бөгүн "Прогрессте" чеди башкы-мастерлер ажылдап турар, сес башкы дакпырлап ажылдап турар. Олар саң-хөө ажылдакчыларын, сайгарлыкчыларны, баш таарар, чем кылыр, дааранар болгаш амгы үениң электроннуг саналга машиналарынга ажылдаар кижилерни кыска хуусаалыг төлевирлиг курстарда өөредип турарлар. Амгы шагда чугула херек мергежилдер дээрзи билдингир. Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, бурунгаар хөгжүп орар болгай, ынчангаш ооң аайы-биле чаа мергежилдер тыптып, чаа кадрларны негеп турар апарган. Ынчангаш "Прогресс" хүннүң чугула айтырыгларын шиитпирлежип турар коллективтерниң бирээзи деп болур. А ооң чедиишкинниг ажылы, бир дугаарында, удуртукчу кижиден хамааржыр. Анчымаа Доңгатовна ону эки билир, ынчангаш республиканың аңгы-аңгы кожууннарында чонну ажылга хаара тудар төптер-биле сырый харылзажып, чарып алган керээзи езугаар ажылдап келгениниң түңнелинде ниитизибиле 4500 хире кижи янзы-бүрү курстарга немелде билигни чедип алган.

Анчымаа Доңгатовна бо хүннерде бүдүрүлгениң материал-техниктиг баазазын ам-даа быжыглаар дээш чогаадыкчы езубиле ажылдап турар. Берге үеде тургустунган хиреде ооң коллективи үе-биле деңге базып орар. Бут кырынга чаа-ла туруп, бергелерге таваржып турза-даа, "Прогресс" бо хүннерге чедир кымдан-даа дуза-деткимче дилевээн, акша-төгерик чээлиге ап көрбээн.

Чонга ачы-буянын көргүзүп турар коллективке (директору Анчымаа Доңгатовна) он ийи харлап турары-биле байыр чедирбишаан, чоруу чогуп, чолу аайлажып, моон соңгаар-даа чонга шынарлыг билигни берип, амыдыралга херек мергежилдерге хөй-ле кижилерни өөредирин күзедим.

Светлана САЛЧАК.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутадынга Тыванын чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан кандидаттарның, политиктиг партияларның, соңгулда блоктарының соңгулда фондуларынче кирген акша-хөреңгилериниң база оон чараан акша-хөреңгилериниң (Россияның Ажаалга банкызының болгаш өске-даа чээли албан черлериниң сан-медээзинге үндезилээн) ниити түңүнүң дугайында

ДЫҢНАДЫГ

2003 чылдың ноябрь 17-ниң байдалы-биле

№ п/п	Кандидаттың ФАА (политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)	Кирген хөреңги, шупту	Чарыгдаа-ны, шупту	Артканы
1	2	3	4	5
1	Чучев Иван Васильевич	269250	249634,40	19615,60
2	Ондар Чылгычы Чимит-Доржуевич	371100	367425,74	3674,26
3	Манчын Экер-оол Маринович	170	150	20
4	Дамба-Хуурак Остап Дамбарович	20020	16820	3200
5	Ооржак Өлзей-оол Самбыл-Норбуевич	100	0	100
6	Кара-оол Шолбан Валерьевич	800000	799960	40
7	Ушкалов Вячеслав Андреевич	33340	33230,50	109,50
	Шупту:	1493980	1467220,64	26759,36

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.

Соңгулдалар — 2003

"РОДИНА"

(Народно-патриотический союз)" блок дээш

Сергей ГЛАЗЬЕВ

Дмитрий РОГОЗИН

Валентин ВАРЕННИКОВ

бадыларда!

(Халас үндезинге парлаан).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

❖ Президент В.Путин Чепсектиг күштерниң 500 шериг начальниги удуртур состав-биле ужурашкан. Аңаа шериг реформазының айтырыын, 2007 чылдың төнчүзүнге чедир шеригниң чартык кезиин керээ-биле албан эрттиреринче шилчидерин чугаалашкан, олла ужуражыышкынга камгалал сайыды Сергей Иванов шериг начальниктерин, ылаңгыя ужар чүүл удуртукчуларын, ужудукчу кадрларны багай белеткеп турары дээш шыңгыы шүгүмчүлээн. В.Путин Чепсектиг күштерниң хоочуннары-биле ужурашкаш, Улуг Тиилелгениң 60 чылын бедик деңнелге демдеглээриниң эргежок чугулазын айыткан.

❖ Украинаның президентизи Леонид Кучманы эмнелгеге чыттыргаш, ооң чиңгешөйүндүзүнге кезиишкин кылган. Ам ооң кадыының байдалы эки.

❖ Суданның мурнуу чүгүнге Хартум болгаш Бау хоорайларның аразынга АН-24 самолет чуура дүшкен. 13 кижи өлген. Мооң мурнунда ол халапка россий хамааты өлген деп дыңнадыг бадыткаттынмаан, самолетту башкарып чораан армян 4 ужудукчу өлген.

❖ Карелияның Беломорск хоорайда чылыг дамчыдылгазы баксыраанындан школаларны хагган, каш муң кижилер чылыг чок арткан. Чазак онза байдалдар чарлаарының кырында келген. Чылыг четкизин септээр орнунга чаарты тудары ажыктыг хире байдал тургустунган.

❖ Күрүне Думазының депутаттары Росагроүлетпүр корпорацияның саң-хөө ажылын хынаар негелдени Россияның прокуратуразынга тургускан. Бюджет акшаландырыышкыны 10 млн. рубльди соора ажыглап, ону РФКП-ниң соңгулда кампаниязынга ажыглап турар деп медээ кирген.

❖ Санкт-Петербургта одалгага ажыглаар мазут суг дамчыдылгазынче кирер айыыл тургустунган. Подстанция ажылдакчылары 2 неделя дургузунда өскээр төгүлген 20 тонна хоранныг бүдүмелдерни чыгган.

❖ АКШ-тың президентизи Дж.Буш Лондонга албан чоруу кылып чеде бээрге, улгады берген назылыг бир херээжен: «Силерни маңаа келиринче чалаваан улус болгай бис. Хөй чарыгдал үндүрүп хей-ле келген-дир силер» деп алгырган. Каргаашкынны дыңнавазын дээш каргыс шагдаалар ук угбайны дуй туруп алганнар.

❖ Россий чурукчу Айвазовскийниң даштыкы чурттарда чуруктарын аукционга садып турар, ооң Турцияга чурааны бойдус чурумалын 80.000 долларга саткан.

❖ Украинаның Черномын суурда шаг-төөгүде туткан школазын чаңгыс-даа катап септевээн: Септелге кылырын суур чагыргазындан дилээрге, акша чогунга сылдаглап каар. Аңаа бужарзынгаш, АКШ-тың Ак бажыңынга дөмей ол школаның коллективи септелге кылыр 1 миллион доллар бээрин Дж.Буштан дилээн. Канчап билир аа, бериптер чүве ирги бе?

❖ Делегейниң 13-кү чемпиону Гарри Каспаров компьютер-биле шыңгыы демисежип, бүгү күжүн үндүрүп тургаш, хайым болган. Чемпионнуң болгаш компьютерниң аразынга 4 салыг эрткен. Баштайгы салыгда олар хайым болган, ийиги салыгда Каспаров уттурган, үшкү салыгда хайым. Дөрткү салыгда Каспаров уткан. Сан 2:2 болган. Каспаров 125 муң доллар шаңналды алган.

(Агентилелдер медээлеринден).

Кысказы-биле

Төлээлеп киришкеш...

Ноябрь 14-15 хүннеринде Мальта ортулуктуң Валлетта хоорайга биче буурай чурттарның спортчуларының аразынга хостуг хүрешке Европа чемпионады болган. Ук маргылдаага РФ-тиң шилиндек командазының кежигүнү Буян Биче-оол, Чечен-оол Монгуш Тываны төлээлеп киришкеш келген. 58 кг деңзиге чедир мөгелер аразынга Буян Биче-оол бирги черни, Чечен-оол Монгуш ийиги черни чаалап алганнар.

Батый КЕНЕШ.

Кадыкшыл дугайында

Ноябрь 3-тен 25-ке чедир республиканың педиатр эмчилериниң семинары болуп турар. Элээди назылыг уругларның кадыкшыл байдалының дугайында өөредилгелерни Новосибирскиниң медицина академиязының 5 профессорлары болгаш эмчилери чорудуп турар. Семинарда кожууннардан 30 хире уруглар эмчилери база өске-даа күзелдиг эмчилер келген.

Чырык адынга

Эрткен дыштаныр хүннерде автоорук техникумунуң спорт залынга ИХЯ-ның сайыдының оралакчызы, милицияның полковниги, шылгараңгай спортчу чораан Дадар-оол Комбуевич Кууларның чырык адынга тураскааткан хоочуннар аразынга хол бөмбүүнге маргылдаалар болган. Маргылдааны Дадар-оол Комбуевичиниң дөргүлтөрелдери, эш-өөрү болгаш суд приставтары организастап эрттирген.

Маргылдааның түннелинде бирги, ийиги, үшкү черлерни Улуг-Хем кожууннуң, Юстиция яамызының болгаш Сүт-Хөл кожууннуң хоочуннарының командалары ап, 6-4-3 муң рубль-биле тус-тузунда шаңнаткан.

Бистиң корр.

Өөредилгени чоруткан

Кызыл хоорайның хамааты камгалал болгаш онза байдалдар эргелелинге ноябрь 13-14-те комплекстиг хыналданы чоруткан. Ооң иштинде «Кызыл хоорайны тайбың үеден дайын байдалынче шилчидери база диверсия (дээрбечи чорук) болган соонда профилактиктиг ажылдарны чорудары» деп темалыг командылал-штабтыг өөредилге болуп эрткен.

Онза байдалдар яамызының парлалга албаны.

Тыва Республиканың Чазааанда

САЙГАРЫП ЧУГААЛАШКАШ...

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы ноябрь 18-те болуп эрткен. Аңаа Чазак кежигүннери республика амыдыралынга ужур-дузалыг 21 айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

2003 чылдың 10 айларының дургузунда Тыва Республикага кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында база 2003 чылдың ноябрь-декабрь айларында кем-херек үүлгедиглерин болдурбазының хемчеглериниң айтырыгларынга хамаарышкан илеткелди В.Э. Байкара,Н.Х. Куулар, А.Н. Маркс-оол кылганнар.

2003 чылдың 10 айларының дургузунда республика девискээринде кем-херек үүлгедиишкиннери 27,55 хуу кызырылган. Ылаңгыя аар болгаш онза аар кем-херектер: өжегээр өлүрүүшкүннер, өжегээр кижиниң амы-тынынга аар кем чедириишкиннери, үптээшкиннер кызырлып турар. Ынчалза-даа ниитизи-биле республика иштинге бүрүткеттинген кем-херек үүлгедиишкиннери 20,48 хуу четкен.

ТР-ниң ИХЯ-зының дыңнадыындан алырга, 2003 чылда Чөөн-Хемчик кожуунга 557 кем-херек үүлгедиишкиннери бүрүткеттинген. Бо кожуунда тургустунган улусчу дружиналардан үүгле 3-5 кижи кежээниң-не хайгыылче үнүп турар. 2003 чылда Барыын-Хемчик кожуунга 378 аңгы-аңгы кем-херек үүлгедиглерин бүрүткээн. Ында хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаары-биле 40 кижи хаара туттунган, 2 автотранспорт ажылдап турар.

2003 чылдың январь-октябрь айларда республика девискээринге багай шынарлыг арага аймаандан хораннаныр чоруктар 2002 чылга деңнээрге, кызырлып турар. Улуг-Хем кожуунда — 7 катап, Чөөн-Хемчикте — 5 катап, Тес-Хемде — 2 катап кызырылган. Багай шынарлыг арагадан өлүп хораар чоруктар Кызыл хоорайда — 124 (2002 чылда — 78), Кызыл кожуунда — 31 (2002 чылда — 15), Бии-Хемде —17 (2002 чылда — 8), Каа-Хемде — 15 (2002 чылда – 8). Наркологтуг байдал дугайында статистикадан алырга,2003 чылдың ноябрь айга чедир республиканың наркология албан черлеринде 6421 аарыг кижи учетта турар. Олардың аразында 4812 кижи — хоочураан арагачылар. Элээди болгаш назы четпес уруглар 195 кижи. 2003 чылдың 10 айларының дургузунда эзириктер сергедир черже 33529 хамаатыны чедирген. Херээженнер — 2486, назы четпээннер — 455 кижи.

2003 чылдың 10 айларының түңнелин дыңнааш, 2004 чылда тус черлер бюджеттеринден Кызыл, Шагаан-Арыг, Туран, Чадаана, Ак-Довурак хоорайларга эзириктер сергедир эмнелге черлерин тургузары эргежок чугула деп чугаалашкан. Ол ышкаш багай шынарлыг арага аймаандан өлүп хораар чорукту болдурбазынга хамаарыштыр ажылдарны чорудар, ооң дугайында декабрь айның бирги декадазында Чазак хуралынга бо чылдың 11 айларын түңнеп тургаш, чугаалажыр болган.

2003 чылда Тыва Республикага Делегейниң инвалидтер хүнүнге тураскааткан шалыпчы айны чарлаарының дугайында доктаалды Чазак кежигүннери бадылаан. Шалыпчы ай декабрь 1-ден 31-ге чедир уламчылаар.

2003 чылда Чиңге-Каът деп черде үүрмек алдын тывыжының квотазын улгаттырып бээриниң дугайында КХН «Канделаның» дилээн хандырары-биле ТР-ниң Чазаа доктаалды хүлээп алган. Ниити квотадан 1 кг (2003 чылда бүдүрүлгениң ниити квотазы 36 кг).

Чазак кежигүннери өске-даа айтырыгларны сайгарып чугаалашкаш, чамдык айтырыгларны чедир ажылдап кылыры-биле дедир эгиткен.

Игорь ДАМДАК.

ШЫЛГАЛДА БЕТИНДЕ

Улусчу чогаадылга бажыңынга тыва хөгжүм херекселдериниң национал оркестри баштайгы концерттериниң бирээзин көрүкчүлерге бараалгаткан.

Национал оркестрниң «Тывам дээри аяс турзун!» деп концертинге оркестрниң база ооң удуртукчузу болгаш дирижеру Аяна Самыяевна Монгуштуң башкарылгазы-биле чиңгине тыва аялгалар бедик шынарлыг күүселдеге ындынналдыр чаңгыланып турган. Аныяк оркестрниң үделгези-биле ТР-ниң алдарлыг артизи Дамба-Доржу Сат, Андрей Монгуш, Айдысмаа, Игорь Көшкендейлерниң база Бады-Доржу Ондар, Аян Ширижик, Май-оол Седип, Сергей Сотпа, Аяс Куулар, Начын Чооду болгаш өске-даа аныяк артистерниң күүселдезибиле хөйге билдингир тыва ырылар улай-улай куттулуп кежээлээн.

Баштайгы базымнарын кылып чоруур аныяк оркестр удавас ноябрь 21-25 хүннеринде Красноярск хоорайга болур Сибирь регионунуң чоннарының оркестрлер болгаш ансамбльдер мөөрейинге киржип, боттарының талантызын көргүзерлер.

СОНУУРГААННАР

ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле комитединиң удуртулгазы-биле Иштики херектер яамызының назы четпээн уруглар-биле ажылдаар комиссиядан, СПИД-ке удур ажыл чорудар төптен, республиканың кеш аарыглар диспансеринден, "Сайзырал" психологтуг төптен ажылдакчылар база волонтерлар (идепкейжи аныяктар) Сүт-Хөлдүң Суг-Аксы ортумак школазынга болгаш Чадаана хоорайда №12 профессионал-техниктиг училищеге "СПИД-ке болгаш наркотиктерге удур!" деп акцияны эрттиргеннер. Элээдилер аразынга болган бо акцияга ниитизи-биле 400 ажыг сургуулдар киришкен. Акция үезинде ниити лекциялар, секциялар аайы-биле өөредилгелер, тускай тренингтер, оюннар болгаш концерт болган. Бо чорук школа бүрүзүнге психолог башкының турары эргежок чугула дээрзин база катап бадыткап турар.

Чойганмаа САТ.

Ак-көк экранның кижилери

СЕТКИЛИВИС ӨӨРТҮП ЧОРУУР

Телевидение — массалыг информация чепсектериниң база бир нарын адыры. Үүгле чаңгыс дамчыдылганы белеткеп, чырыкче үндүреринге бүдүн бригада чогаадыкчы болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылар хаара туттунган болур: редактор сөзүглелин бижиир, режиссер бодунуң талазындан ук материалдың тема, идея, кол утка-сорулгазын сайгаргаш, телеоператор-биле ол сөзүглелге таарыштыр видеокадрларны чогаадыкчы езу-биле тырттырып белеткээр, ол бүгү чыгдынган видеоматериалды авторлар сүмележип тургаш, үн режиссерунуң дузазы-биле хөгжүм кааслалгазын утка аайы-биле таарыштырып тургаш кылыр, а видеокадрларны база хөгжүм кааслалгазын катай таарыштыр чыып, бүдүн дамчыдылга болу бээринге чедир чогаадыкчы ажылдакчылар-биле чаңгыс эвес инженер кижи кады ажылдап, дамчыдылга көрүштүг, солун болзун деп сорулга-биле телетехниказын белеткеп турар. А дамчыдылгага киржип чедип келген аалчыларны тырттырар студияда үш-дөрт-даа телеоператорлар, тускай мергежилдиг чырыдыкчы-электрик, гример (арын-башты эдип, чараштап бээр), чурукчу дээш-ле, өске-даа специалистеривис чугаа чугаалаар кижи чараш, силиг болуру дээш харыысалгалыг. Тележурналистерни Тыванның бүгү булуңнарынга чедирип чоруур чымыштыг иштиң кижилери — бистиң чолаачыларывысты маңаа катай санап алыр болзувусса, ниитизи-биле 19-20 чедир тускай эртемниг специалистер үүгле чаңгыс дамчыдылганы эфирже белеткеп, боттарының билиин, мергежилин, дуржулгазын берип, дамчыдылганың эфирже үнер "салымын" шиитпирлеп кээр.

Бөгүн бис мындыг солун мергежилдиг кижилерниң аразындан дээди категорияның үн режиссеру, тыва телевидениениң хоочун ажылдакчыларының бирээзи, 25 чыл дургузунда дамчыдылгаларга чараш, уткашынарлыг музыка-хөгжүмнү сальып келген эживис, угбавыс, бөдүүн ие Аккыр-оол уруу Валентина Цыденжапова дугайында чугаалаксадывыс. Телестудияга ажылдап келириниң мурнунда Валентина Аккыр-ооловна делегейде алдаржаан Күрүнениң «Саян» ансамблинге ыраажы болуп, чонну кайгадып, төрээн коллективиниң "айлаң-кужу" диртип чораан. Тыва классиктер Алексей Боктаевич Чыргал-оол, Ростислав Докур-оолович Кенденбиль алдарлыг композиторларывыстың фортепьянога үделгези-биле аныяк Валентина Монгуш ырлап чораан дээрге, кайы хире аас-кежик-тир! Валентина Аккыр-ооловнаның ырлап каан ырыларының бижилгези Тыва радионуң фондузунда шыгжаттынган. Телестудияга ажылдап келгени езулуг тывыш болганы дизе чазыг болбас. Валентина Аккыр-ооловна черле музыка-хөгжүм талазы-биле мергежилдиг болганда, дораан-на чогаадыкчы чоруун көргүзе берген. Үр-даа болбаанда «дээди категорияның үн режиссеру» деп бедик профессионал чаданы камгалап алгаш, улуг хемчээлдиг уранчечен, хөгжүм угланыышкынныг дамчыдылгаларга режиссернуң база бир бүзүрелдиг, бодунуң көрүжүн, туружун бадыткап билир, бурунгаар үзел-бодалдыг, быжыг турушту ажылдакчы немежип келгенин ажылы-биле бүзүредип, коллективинге хүндүткелдиг болу берген. Ооң херечизи — 2000 чылда Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы-биле Валентина Аккыр-ооловна Цыденжапова «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп бедик аттың эдилекчизи болган.

Хүндүлүг номчукчу, чижек кылдыр телеэкранда одарда хөй өшкү, чылгы мал азы фермада инек-бызаа кадрлары көстүп турда, хөгжүм үделгезинде аажок даашдиңмиттиг, шимченгир «дискотека» музыказы, азы симфониктиг оркестр күүселдезинде кайы-бир итальян классиктиг музыка дыңналы бербес-ле болгай: бир-ле суурда азы хоорайда чуруктар делгелгези ажыттынган дижик, «Русская плясовая» азы «Декей оо» аялгазы-биле үн режиссеру ол кадрларны кааставас болгай. Бойдус чаяан кайгамчык чурумалдыг черлеривистиң бирээзи Бай-Тайгавыстың чараш черлерин тырттырган видеокадрларга «Самагалдай» азы «Оо, Каа-Хем» деп ырыларны хөгжүм кааслалгазы кылдыр салбасла болгай бис. Бо харын кижи бүрүзүнге билдингир бөдүүн чижектер-дир ийин. Уран чүүлде «жанр» деп билиишкин бар. Теле-чурумалдың азы сюжеттиң жанры кандыг хевирлигил, ол жанрга хөгжүм кааслалгазы база-ла чагыртыр ужурлуг. Ол дугайында чугаа кылбас бис, хүндүлүг номчукчу ону кончуг эки билип турар деп чүвени ожаап тур бис.

Үн режиссеру кижиниң ажылы дыка солун болгаш нарын, колдуу-ла бо мергежилдиң кижилери музыка-хөгжүмнү сайгарып билир, харын-даа нота билиин билири ооң мергежилинге эки салдарны чедирип болур. Үн режиссерунуң кол сорулгазы — сюжеттиң азы теле-чурумалдың идея, темазының ниити угланыышкынын чидирбейн, харын-даа музыка, хөгжүм дузазы-биле ол видеокадрларның утка-шынарын улам немеп, күштелдирип, ол кадрларны көрүп олурган кижиниң сагыш-медерелинге билдингир уткалыг болуп турарын чедип алыры. Бо бүгүнү Валентина Аккыр-ооловна — хөй чылдарда шиңгээдип сайзыратпышаан, дуржулгазын, чогаадыкчы күзелдерин херек кырында боттандырып чоруур бедик мергежилдиг үн режиссеру. Мергежилдиг үн режиссеру болурунга Валентина Аккыр-ооловнаның «Чечек» ансамблинге баштайгы профессионал ыраажызы болуп, бүгү Тыванның булуңнарынга чаңгыландыр ырлап чорааны, телестудияга хөй-хөй янзы-бүрү угланыышкынныг дамчыдылгаларны езулуг тааржыр хөгжүм-биле болгаш бодунуң байлак сагыш-сеткили-биле кааслалгазын кылып чоруурунда улуг ужур бар дээрзин демдеглээр ужурлуг бис. А бистерге, режиссерларга, Валентина Аккыр-ооловна-биле чаңгыс эвес дамчыдылгаларны белеткеп үндүрген авторларга Валентина Аккыр-ооловна-биле кады ажылдаары дыка чиик, сагынгыр, угаангыр сүмелери биске улуг чогаадыкчы идигни берип турар. Чогаадыкчы чаяанныг кижи бодунуң ажылынга бүгү бодун бердинмес үүве болза, кылган ажыл-үүлези көрүкчүлерниң сагыжын дүвүреттпес.

Хүндүлүг эживиске, угбавыска, Валентина Аккыр-ооловнага, моон-даа соңгаар чедиишкиннерни, омак-сергек, аас-кежиктиг чурталганы, сеткилин өөртүп чоруур дамчыдылгаларны, аал-ораны, ажы-төлү ончаменди, каң кадык болзун деп йөрээдивис!

Телережиссерлар:
Лидия ДОНГАК, Орлан ДАМБА-ХУУРАК,
хоочун телеоператор
Михаил НОРБУ.

БАШТЫҢНАР БОЛГАШ БУРГАННАР

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

Тыва Арат Республика үезинде сумулар болгаш кожууннар даргаларын тергиидекчилер деп адап турган. Оларда хили чок, Тыва иштинге каяа-даа чедип турганнар.

Бис күскелерден артык кижилер таваңгайлары көрүп чорааш, оон бир болганда Гурян Иванович-биле байырлашкаш, шериг хоорайының дужунда туттунган 2 каът ыяш бажыңнарже көжүп кирген бис. Өөрүвүс даңгаар аныяктар — А.Тыртык-Кара, М.Кенин-Лопсан, артист А.Тавакай суглар. Кайгамчык байырлал болган, бот-боттарывысты чалажып-ла турдувус. Ынчанмайн канчаар, аңгалыг түреп чораан ийик бис. Биске артында дөрт өрээл бажың берген, ана шуут-ла хову, хову.

Ынчан 1939 чыл ышкаш, Шагаан-Арыг школазының 3 дугаар клазынга өөренип турган мен. Кичээлдерни эрттирип кааш, интернатка турувуста, башкыларывыс халчып кирип келгеш, "Орун-дөжээңер чараштыр эткилеңер, ам дораан эш Тока келир дээн-дир" деп мындыг. Хамык сургуулдар дойлуп-ла үндүлер, санитар даргалары Саа, Сазаа суглар оруннар адаан бакылап, артык идик-хептерни чажырып, коридорну ширбидип, дүүредип-ле турдулар.

Чогуур шагында эш Тока баштай-ла бистиң дазылгавыска кирип келди. Кара пальтозунуң кырында хар чаапкан ышкаш, моюндуруу шала агара берген, калбак ак шырайлыг дарга болду. Бистиң-биле мендилешти. Бистер пионерлер болгаш, холдарывысты баштарывыстың кырынга бедик көдүрүп езуладывыс.

Хүндүлүг эш Тока дораан чугаалады:

— Холдарыңарны мурнуңарже сунгуланар.

Бисте кыймыш дээр кижидаа чок. Дарга оолдарның бир ужундан көрүп эгелээш менде келди.

— Бо салааң чүге ханзырап турар чүвел, оол? — деп айтырды.

— Тока дарга келир дээш, Лаандык дыргаамны таарып тургаш, чидиг хачы-биле ам чаа кезипти — дидим.

— Лаандык деп чүү боор — диди.

— Дөрт дугаар класста улуг оол-дур. Ол силерни таныыр, кайы силер ону танывас силер бе?

— Чок, Лаандык дээрге, амна билдим, чараш ат-тыр. Моол. Тывалааргa, кызыл тук дээн.

Оон:

— Кайыын келдиң? — деп айтырды. — Ачаң ады кымыл?

— Ийи-Талдан. Ачамны Кудажы дээр.

— Билир мен, таныыр мен. Кончуг идепкейлиг арат чүве. Ажыл дээнде өлүр-баарын билбес. Малы өзүлделиг.

Ынча дээш карманындан ак аржыыл ужулгаш, оргаан диле соккаш, холумну шарып берди.

Тыва күрүнеиң баштыңы Тока дарга-биле шак ынчаар чугаалашкан кижи-дир мен. Ынчан кажан-бир шагда ооң-биле кады ажылдаар боор мен деп бодал бажым иштинге турбаан. Ам бодап чоруурумга, күрүне баштыңы-биле бир-ле дугаар, эң-не баштай ужурашканым ол болган.

Ленин үезинде төрүттүнмээн мен. Дириг Сталинни көрбээн мен. Ооң мага-бодун Мавзолейде Ленин-биле кожа чыттырып каанын хөй катап көрген мен.

Бо чорук 80 чылдарның эгезинде болган. Партия обкому мени Моолдуң Баян-Өлгий аймаанының Сенгел деп тыва сумузу баар сен, оон Моол-тыва найырал ниитилелиниң Тыва-биле кады кылып чорудар ажылының планын эккээр сен деп мындыг.

Мээң-биле кады эртемден Д.А.Монгуш болгаш чурукчу И.Ч.Салчак чорупканнар.

Моолда Нүрк-Хөлге чедир кандыг-даа ужуралдарга таварышпадывыс. Оон эгелээш бистиң одиссеявыс эгелээн.

Нүрк-Хөлден ыңай орук тыппайн бардывыс. Бир бичии өзенни өрү чоктапкан бис. Ооң бажынга чедип чорувуста, аът оруу төнген. Айтырып алыр улуска душпадывыс.

Ам канчаар, Моол ында-ла болгай сен дээш тайга тазылче хеле-бүдү үнүпкен бис. Бис машинадан үнгеш, мурнап чадаг кылаштажып чордувус. Ынчан сес ай чүве. Ишкээр чылыг-даа бол, тайга тазының малгашбалары доңа берген болду. Ыяш чок. Ынчангаш машина черле кадалбады.

Тайга шыпшыынга келиривиске, орук бо чыдыр ийин мооңар. Оон ыңай шулуудай бердивис.

Орукка бир машинага таварыштывыс. Ээлери-биле чугаа солчуп чадап кагдывыс. Моолдар болду. Олар тывалап билбес, бистер моолдап билбес. Чүү-даа бол, шын бар чыдар бис деп чүвени билдивис.

Оон бар чорааш, ыяш тергелээн бир кижиге таваржы бердивис. Ол казак кижи болду. Бис казак дылды хостуг билдивис. Сенгел сумузунга чедир ам-даа 4 чүс километр деп, ол кижи чугаалады.

Баян-Өлгий (бай кавай дээн) аймактың чурттакчылары ындыг чорду. Хөй кезии казактар. Оон хилиден ыңай Казах ССР болгай.

Чеде бээривиске, аймак төвүнде кижи бажы кизирт, аът бажы, шынап-ла, оргу болду. Ол чүл дээрге, Моол күрүнеиң баштыңы Юмжагийн Цеденбал ында сургакчылап келген, ону чон үдеп турар. Кижилер дээрге күзүн адыгга чазарлаткан ары өөле. Бисти тоор улус-даа чок. Ынчанмайн аан, баштыңы келгенде.

Чон машиналарны долгандыр дээрбектей турупкан. Цеденбал ону эдерип кылаштаан, кижилерниң чада тудуп алган холдарынга чүгле дээп эртип турду. Ол бистиң холдарывыска база дегди. Амыдыралымда ийи дугаар холум дээскен күрүне баштыңы Ю.Цеденбал болду.

Ооң мурнунда Никита Сергеевич Хрущев.

1956 азы 1966 чылда болду бе. Уткан-дыр мен. Тывага Журналистер эвилелин тургузар деп соңгаартан айтыышкын келген. Ынчан Тываның кол солуну болур "Шынны" редакторлап турган мен. "Бүгү идепкейни холунга ал" деп, Тока дарга дужаады.

Ам канчаар, ийи билээм сывыртынгаш, ээремче мөң-не дээн мен. Тывага журналистер шагдан бээр турганнар, ынчалза-даа оларны уштап-баштаптар организация турбаан.

Тыва журналистерниң бир дугаар тургузукчу хуралын эрттирдим. Мени даргазынга соңгуп алдылар, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң бир дугаар съездизинче база бадыладылар. Шак ынчаар Тыванын Журналистер эвилелиниң үндезилекчизи мен.

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң бир дугаар тургузукчу съездизиниң соонда Совет чазак Кремльдиң улуг ордузунга шайлалга кылган. Ынчан Съездилер ордузу туттунмайн турган чүве. Улуг шайлалга Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың удуртукчулары Н.С.Хрущев баштадыр шупту олуруштулар.

Хрущев бир дугаар дашка көдүргенде, американ журналист дээрги Шапиродан үлегеринче журналистерни кыйгырды. Ол Америкага чоруп тургаш, мал хөреңгитени Сайтрус Итоннуң фермазынга чалалга езугаар чораан. Ол хөреңгитен кукуруза үлетпүрчини Никита Сергеевичини үлегерлиг бугаларның инектерже халыырын көргүзүп турган. Журналистерни ынаар киирбээн. Бир көөрге, Шапиро Хрущевтуң чанында турган. Никита Сергеевич кайгай бергеш, оон мынча деп айтырган:

— Дээрги Шапиро, силер бээр канчап кирип келдиңер?

— Херим артап.

— Дидим-не-дир силер.

— Ынчанмас болзумза, солунум ээлери меңээ акша төлевейн баар. Орус водка ишпес болганым ол, дээрги Хрущев.

Шайлалга сөөлзүреп турда, Хрущев столдарны эргип, улус каттыртып чоруп шаг болду. Ынчан Якутияның редактору И.А.Аргунов-биле мээң турган столум баарынга келди.

Бистер шуптувус тура чооглап турдувус, ындыг бут кырынга турар шайлалганы банкет-фуршет дээр. Хрущев чедип кээрге, кандыг айтырыг салыр чоор деп муңчулуп турумда, эжим Иван Александрович мени берге байдалдан уштуп алды.

—Никита Сергеевич, Силерни мен Якутияже чалап тур мен.

Мен аңаа ушкажыптым:

— Мен Силерни Тываже чалап тур мен, Никита Сергеевич.

Хрущев торулбады-даа:

— Якутияже барбас мен. Көрдүңер ыйнаан, Оружейная палатада. Бисте алмаз көвей, а Тываже баар мен. Ында өлүк бар.

Бажы тазара берген, мойнаа диртчигир кызыл апарган, келдирлеп алган билбес чүвези чок коңгуй чорду. Ынчанмайн канчаар, ССРЭ ышкаш улуг күрүнеиң бажынче кижи болганы үнүп шыдаар эвес.

Аргунов ыыт чок барды, мен кудайда ужуп тур мен. Оон Никита Сергеевич холдарывыс тутту. Шак ынчаар, Сталинниң соонда Совет күрүнеиң баштыңының холун туткан-дыр мен.

Хрущевту Л.И.Брежнев солуду. Мээң баштыңнар-биле ужуражыр черим чогаалчылар съездилери-ле болгай. Бир ындыг улуг хуралга Леонид Ильич сөс алды. Ол бодунуң "Бичии чер", "Катап тургузуушкун", "Кур чер" деп номнарын ыйыдар болду. Ол мынча деп чугаалаарынга кончуг ынак генсек чорду: "Кайда партия бар болдур, ында тиилелге". Ынчанмайн канчаар, алтернатива бар эвес. Хөй партиялар турган болза, херек өске янзы турар ийик. Швейцарияга көрген мен, үш-даа кижи партия тургузуп алган болур чорду. Оларның аттары кара-ла хөк: "Чаан", "Арзылаң", "Элчиген", "Акула", "Айсберг". Президиум өрээлинге келгеш, бистерниң шуптувус-биле хол тудушту. Канчап душ болган чүве ийик, ооң "Катап тургузуушкун" деп номун тыва дылче очулдурган кижи мен, ону ап чораан болдум. Ол номчугашты белекке сундум.

— Тыва дылга канчаар дыңналырыл, чугаалап көрем — деп, генсек диледи.

Мен сүрээдээнимден кончуг аяар:

— "Катап тургузуушкун" — деп, слогтап чугааладым.

— Дылыңар казах дылга чоок-тур — диди.

Брежнев Казахстанга хөй чылдарда бирги секретарылап ажылдаан болгай, ынчангаш билири ол-дур. Леонид Ильич мени куспактап ошкааш, карааның чажын бүлдеңнедир чотту.

Чиңсектиң ошкаачалы, ыглаачалы кончуг кижи чорду.

Брежневтиң соонда ооң орнунга К.У. Черненко келди. Ол-даа өлүр четкен аарыг кижи болган. Чогаалчыларның бир съездизинге чүве чугаалааш, өө тынып турду. Чапсарда президиум кежигүннериниң шуптузубиле хол тудуп мендилешкеш чоруй барды. Аарыы ындыг күштүг турган боор, ол хевээр келбеди. Бистиң съездивиске СЭКП ТК-ның секретары М.В. Зимянин доктаамал олуржуп келди. Ол төп комитетке агитация болгаш пропаганда ажылдарын харыылап турган. Бир эвес Константин Устинович чанымга доктааган болза, мен Тывадан келдим, чаңгыс чер-чурттуг улус-тур бис деп чугаалаар ийик мен. Чүге дээрге ооң төрээн чурту Красноярск край-ла болгай.

Черненконуң соонда ССРЭ-ниң Баштыңынга Ю.В.Андропов келди. Ону кончуг угаанныг кижи деп билген мен. База-ла биеэки чаңчыл езугаар бистиң холдарывысты туткаш, мынча диди:

— Бистиң аныяктарывыс бүгү эвилелдиң төөгүзүн эки билгеш, а боттарының колхозтарының, совхозтарының, районнарының эрткен оруун билбес-тирлер.

Ол харын амыдыралга чоок чугаа-дыр. Юрий Владимирович бүүректери чок хирезинде ССРЭ-ниң баштыңынга он ажыг чылдарда ажылдады.

Ооң соонда М.С.Горбачев келгеш, сугнуң довураан доюлдуруп-ла турду. "Эде тургузуушкун", "Турнугуушкун", "Дүргедээшкин". Улуг ССРЭ дүштү, улуг СЭКП дүштү. Ол чогаалчыларның улуг шайлалгазынга арага куттурбады. Сухой закон. Биске база ындыг арага-хымыс чок кудалардан, байырлалдардан эрттирген болза. Ажырбас чүве чораан. Баштың кижи "Аъш-чем читтингир болзун, чаагыңар суу сайыразын" деп каар, ол-ла.

Михаил Сергеевичиниң орнун Б.Н.Ельцин солуду. Москвага ону барык-ла эскербээн мен. Ол Политбюро кежигүнүнге кандидат турган. Ооң холун чүгле тыва музей чанынга туткан мен.

Шак-ла мынчаар Сталинниң соонда совет күрүнеиң баштыңнарының шуптузунуң холдарын туткан кижи-дир мен. Ам чүгле В.В.Путин арткан. Бистиң хүндүлүг Даргавыс Шериг-оол Дизижикович ону Тываже чалаар боор деп идегелим улуг.

Ам бурганнар дугайын чугаалап көрейн.

Ынчан Италияга чоруп турган мен. Ооң найысылалының ортузунда Ватикан деп күрүне бар. Римляннар ону күрүне иштинде күрүне азы хоорай иштинде күрүне дижирлер. Шөлү 36 гектар, шерии 16 кижи, кызыгаарын 3-ле солдат камгалап турар. Чүге ындыгыл деп кайгаар чадавас силер. Ооң девискээрин долгандыр бедик ханалар-биле кажаалап каан, ынаар кирер хаалгазында 3-ле полицейжилер турар.

Мен аңаа чоруп турумда, Римниң папазы II Иоан Павел улуг шөлге ара-албатызы-биле үнүп келген. Хамык улус ооң хевин суйбаар, аас-кежик дилээр дээш үглей-ле бээр. Мен ол улуска каттыжып алгаш, папаның хевинге дегдим. Ол дириг бурганга тейлээни-биле дөмей.

Католик шажынчылар кадай албас, ыдыктыг хевин чүдеретпес дижир. Ындыг чүве кайда боор. Делегейниң ийиги дайынының үезинде ол поляк уктуг аныяк эр Краков хоорайның чанында шериг кезээнге албан хаап тургаш, Марфа Тулчунея деп орус санитар уруг-биле чоокшулажы берген... Ооң түңнелинде Марфа кыс уруг божааш, ооң төрээн адазы болур ам Римниң папазы Гарольдуң ады-биле Гарольдина деп адап алган. Ол сурас уруг ам кыраан, Россияга техниктиг училище дооскаш, бүгү назынында үлетпүрге ажылдап чораан. Римниң папазы ындыг турда, бистиң лама-башкыларывыста база чүве-ле бар болдур ийин, улустуң мөргүлге салган акша-көпееэ-биле арагалап база турарлар.

Индияга чоруп тургаш, (ынчан декабрь ай чүве) Бурган башкының төрээн чурту болур Варанаси хоорайга хонган бис. Ынчан 55 харлаан болдум. Кады чораан эштерим меңээ хола бурганнар белекке бердилер. Ынчан Далай-лама-биле ужурашпаан бис. Ынчалза-даа ооң холун Тывага тудар аргалыг болган мен. Ам Римниң папазы биле Далай-ламадан аңгыда, делегейде дириг бурганнар чок.

Күрүнелер баштыңнары-биле болгаш дириг бурганнар-биле мынчаар-ла ужуражып чордум.

Кызыл кожуунда уругларның социал хайгаарал төвү 1996 чылдан эгелеп ажылдап эгелээн. Ооң кол сорулгазы—уругларның хайгаарал чок артпазын чедип алыры-биле арагалаар, уруг-дарыынче кичээнгей салбас, оларны каапкаш чорупкан ада-иелер-биле ажылды чорудары.

Хайгаарал төвүнде

ЧАШТАРНЫҢ САЛЫМ-ХУУЗУ ДЭЭШ

Ниитизи-биле төпте 15 орун бар. Чыл эгезинден бээр хөй ажы-төлдүг 512, долу эвес 202, чединмес 121 өг-бүлелерден 2000 кижини хайгааралга алган, оларның 940-и назы четпес уруглар болуп турар. Социал-экономиктиг 445, эмчиниң, педагогтарның 280, психологтарның 122, башкыларның 393, эргеҳоойлу талазы-биле 223, амыдырал хандырылганың 607 база 20450 рубльге төлевирлиг ачыдуза чедиртинген.

15 тускай эртемниг кижилер уруглар ортузунга кижизидилге ажылын чорудуп турар. Бо коллективти Вера Самбууевна Шарбии билдилиг удуртуп келген. Килдис эргелекчизи Бичел Дөтпеевна Ооржак төптүң кижизидилгеже угланган ажылын харыылап турар. Эмчи Анчымаа Шаракбюевна Сонам-Байыр уругларның болгаш элээдилерниң кадыы дээш шудургу ажылдап келген. Төпке эккелген кижи бүрүзү бир-ле дугаарында бо эмчиниң хыналдазы-биле эртер. Кадыкшыл байдалын шинчип көрген соонда, бир эвес херек болза, ол эмнээшкинни чорудуп, өг-бүлелерниң паспорттарын тургузуп, социал хыналдаларны эрттирип, ачы-дузаны уругларга чедирип турар.

Төптүң башкылары өг-бүлелерниң кежигүн бүрүзү-биле тускай чугааны чорудуп, оларга психологтуг база эрге-хоойлу талазы-биле сүмелерни берип турар. Уругларның хостуг үезин чөп ажыглаары-биле янзы-бүрү экскурсияларны организастап, библиотека, театрже база культура, спорт төптеринче барып, солун кижилер-биле ужуражылгаларны эрттирип турарлар. Динамиктиг сула шимчээшкиннерни тренажерларга кылдырып, уругларның кадыкшылын быжыглап, хостуг үезинде оларны дааранып, аргыттынарынга өөредип турар. Школа назыны четпээн уругларны өөренип киреринге белеткел ажылдарын чорудуп, долгандыр турар байдалга канчаар бодун алдынарын өөредип турар.

Бо эртип турар 2003 чылда 66 уруглар бо төптү дамчыштыр эрткен. Оларның 14-үн иштики херектер килдизи, 36-зын төптүң ажылдакчылары, 16 уругларны ада-иезиниң киирген билдириишкиннерин езугаар хүлээп алган. Назы-хар аайы-биле алырга: 3-тен 7 хар чедир—14, 7-ден 10 хар чедир—28, 10-дан 14 хар чедир—24 уруглар болуп турар.

Бо төпке улуг назылыг улус база четкилеп кээр. 2 ындыг кижини бажың-интернатче шилчиткен. Уругларның ада-иелери-биле чугааны чоруткан-ының түңнелинде, 60 кижи өг-бүлелеринче эгиттинген. Бо хүннерде төпте 12 уруглар арткан. Ай санында уруглар саны үргүлчү өскерлип турар-даа болза, 14 харлыг Азиат Түлүш мында бир чыл чеде берген болуп турар. 2002 чылда бо оолдуң авазы чок апарган, а адазы каапкаш чорупкан. Азиатка документилер кылдырар дээш төптүң ажылдакчылары дыка хөй үе чидиргенин чугаалап турдулар. Ам ноябрь айдан эгелеп ол пенсия акшазын ап эгелээр. Боду кежээки школаның 6-гы клазында өөренип турар.

10 харлыг Женя Ооржак мында ам 10 ай чеде берген.Ол Көк-Тей эге школазының 4-кү клазында өөренип турар. Оолдуң иези тояанчылап, шагдаа ажылдакчыларынга туттурбайн чоруп турар, адазының сураа Бай-Хаакта дыңналып турар. Ынаар төптүң ажылдакчылары тускай бижикти чорударга-даа, харыы сураг. Мындыг салым-хуулуг чаштарны төптүң кижизидикчилериниң ажаап, эмнеп, кижизидип, өөредип чоруурунга канчап өөрүвес боор. Чаштарның салым-хуузу дээш буянныгла ажыл-үүлени ынчалдыр бүдүрүп чоруурлар.

Коллективтиң мурнунда чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар ам-даа хөй. Психолог башкы чогундан ажылга шаптараазыннар таваржып турар. Уругларның удуп, дыштанып, ойнап, кичээлдээр өрээлдери чедишпес, тар. Федералдыг дептер чедишпейн турар. Ындыгдаа болза, найыралдыг коллектив кышкы ыяш, хөмүрүн четчир шаа-биле дүжүрүп алган күжениишкинниг ажылдап турары хөй үе чидиргенин чугаалап турдулар. Ам ноябрь айдан эгелеп ол пенсия акшазын ап эгелээр. Боду кежээки школаның 6-гы клазында өөренип турар.

Тренажер кылыр өрээлде кичээл үези.

Төптүң бөлүк ажылдакчылары.

Дааранып мастерскаяда.

бюджеттен акшаландырыышкын кээп турарындан аъш-чем, дериг-херексел четчир-даа болза, уругларга идик-хеп, номөөрүнчүг.

Римма ЧАВЫНЧАК.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Бөгүн — Бүгү-делегейниң таакпыдан ойталаар хүнү

БОДУҢАРНЫ ХОРАННАВАЙН КӨРҮҢЕР

Чылдың-на ноябрь айның үшкү четверг хүнүн бүгү делегейге таакпыдан ойталаарының хүнү кылдыр демдеглеп турар.

Чүге дизе таакпылаары кадыкшылга хоралыг, ооң ыжында 500 ажыг янзы-бүрү химиктиг бүдүмелдер бар, оларның 30 хирези хоран шынарлыг. Онза айыылдыг бүдүмел никотин бооп турар. Хүн бүрүде бир хап сигарета тыртып турар кижиниң организминге чыл дургузунда 700-800 грамм рак деп аарыг тывылдырар КУЗУМ кирип турарын эртемденнер санап тодараткан. Оон ыңай полоний деп база айыылдыг бүдүмел бар, ол өкпеге, бааргa мөөңнелип артып калыр.

Папиросту кыпсып алгаш, тыртып турар үеде угаарлыг хей (газ) ылгалыр. Ол хей ханның тыныш пигментизи—гемоглобинни борбакталдырар шынарлыг. Ынчангаш ханга карбоксигемоглобин деп бүдүмел тыптып келгеш, хан-дамыр органнары-биле гемоглобин эвээш эртип, эът-шыңганнарга, өске иштики органнарга кислород эвээжээр, оларның ажылдаары баксыраар.

Сөөлгү үеде делегейде өкпе аарыы көвүдеп турар.Бистиң республикада база ындыг аарыглыг улус хөй. Эртемденнер өкпе аарыы, хоочураан бронхит, рак деп аарыглар үр чылдарда таакпылап чораан улустуң аразында хөй деп демдеглеп турарлар. **Таакпылаарга магаботка 25 хире аарыглар тыптып болур,** а бар аарыглар нарыыдап хоочураар, эмнеттинмес чадаже шилчиир.

Хөй санныг шинчилелдер мындыг байдалды илереткен. Сигарета тырткан соонда хоралыг бүдүмелдер үрек шыңганын кончуг дүрген ажылдаар кылдыр албадаптар, үректиң чыырлыышкыны дүргедээр, хан базыышкыны бедиир.

Таакпы тыртпас кижиниң үрээ-биле деңнээрге, таакпылаар кижиниң үрээ бир хонукта 12-15 муң чыырлыышкынны артыкка кылыр. Үрек ындыг артык ажылды чыл-чылы-биле кылып тургаш, дамырлары чыырлып, чиңгелеп, ооң-биле хан эртери бергедээр.Ынчангаш үректиң ажылдаары баксырап, ооң хавы херлир аарыг тыптыр.

Эмчилер **даван-даяктың хан кучугар аарыын таакпылаар кижилерниң аарыы деп санап турар.** Ол аарыг буттуң хан дамырларын өскертир, чамдыкта хан дамырлары муңгаштарып, ооң-биле хан эртпестеп каар. Ол дээрге гангрена деп аарыг болур.Чамдыкта аарыг кижи будундан чарлып, улуг кезиишкинге таваржыр.

Хөрээжен улус, эң ыланғыя бичии уругларлыг болур деп турарлар, таакпылаарга, боттарынга болгаш чаш уруунга багай салдарлыг. Чаш кижи кошкак, деңзизи четпес бооп төрүттүнер. Оон кедерезе мээ-медерели хожудаңгай база болуп болур. Ынчангаш хөрээжен кижилер таакпылаар багай чаңчылга алыспас болуру дыка күзенчиг.

Таакпылаар улус оларны долгандыр турар чаштарны, кырганнарны, дөргүл-төрелин, эш-өөрүн хораннап турарлар.

Өөреникчилер хөй таакпылаар болза, билиг шиңгээдип алырынга шаптыктаар. Бир кижиниң таакпызын дилеп, бир эжинден таакпы артынчызы тыртып чорааш, чыдыг чашпан холуп каан наркотиктиг таакпыга таваржып, наркоман болу берип болур.

Таакпыны бо хүнден-даа эгелеп тыртпайн барып болур, а наркомания дыка айыылдыг, өлүмнүг аарыг-дыр. Оон адырлыры дыка берге.

Россияга 2002 чылда эмчилерниң чоруткан шинчилелдери-биле алырга, үш оолдарның бирээзи, беш уругнуң бирээзи таакпылаар болуп турар. Хүннүң-не таакпылап чоруурларның 30 хуузу — оолдар, 15 хуузу —уруглар. Оолдар 10 харлыында-ла таакпылап эгелей бээр болуп турар.

"Чүге таакпылап турар сен? — деп айтырыгга, олар: "Өөрени берген мен, таакпыны каап шыдавас мен", "эш-өөрүм таакпылаар, ынчангаш кады таакпылаар мен", "улуг улус дег болуксап чор мен" деп харыылаарлар.

Чуртталгада таакпыдан артык ажыктыг, солун үүлдер хөй болгай: спорт, туризм, маргылдаалар, конкурстар, янзы-бүрү ужуражылгалар. Аныяктарның мурнунда эң кол чүүл— өөредилге, тускай эртемни чедип алгаш, эки ажылдап, чурттаары.

Таисья ДАВАА,
республиканың аарыгларга удур ажыл чорудар төвүнүң килдис эргелекчизи.

Тыванын 60 чылынга уткуштур

ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА СӨС

(Уланчызы. Эгези № 147 «Шында»).

Биче-оол Тыртык-оолович чүгле мал кадарып, мал азырап чораан эвес, чер ажылын база кылып чораан. Көк-Хаак деп суггаттыг черге, оранчок делгем шөлге кызыл-тас, чиңге-тараа, сула тарып өстүрүп турган. Чазын черни суггаргаш, аът андазыны-биле ону аңдаргаш, эрте-ле үрезинни чажып каар. Чымыштыг ажыл күзүн келир: хамык тарааны хол-биле кескеш, сноптай бөле баглааш, оон шаңче тергелеп дажааш, аңаа бастырар. Ол ийи шаңныг турган. Күрүнеге беш тонна тарааны дужааптарга-даа, ажаап алган дүжүдү ам-даа эмгежок артып каар. Ону каяа ажаап урарыл? Бир чылын Биче-оол Суг-Бажы суурга чурттап турган көрей кижиден бичежек аңмаар садып алган. Ол аңмаар бооп турган казанак амдыгаа дээр бар чорду. Чоон чудуктарны ортузундан чара шапкаш, чартык чудуктар-биле тудуп каан аңмаар болду. Ол чоон чудуктарны чүнүң-биле, канчап дал ортузундан чара шаап турганы меңээ тывызык бооп артып калган.

1940 чылдарның ортан үезинде Суг-Бажыңга үш колхоз тургустунган: суурнуң бодунга Молотов аттыг орус колхоз, суурнуң адаа талазынга "Октябрь 30 чылы" тыва колхоз, Шанганга Сталин аттыг колхоз. Куулар Биче-оол шыырак, күштүг арат-даа бол, колхозтажырынга черле удур эвес турган. Ол тыва колхозка билдириишкин киирип каан. Ынчалза-даа оон малмаганын кым-даа бүрүткевээн. Орус колхозтуң удуртукчулары ону дыңнап билип алгаш, хөй малмаганныг Биче-оолга "аалдап" четкен чүве-дир. Олар баштай кыжырам амданныг, сарыг өңнүг суук үүл туткан. Аяктарын үскүлештиргеш, ижипкеннер. Богда, баш дескинип, сеткилхөөн көдүрлүп, хамык-ла чүве эки апарган. Келген "аалчылар" амна чугааже кирипкеннер: "Биче-оол, сен бистиң колхоз кирер-ле, трудодень көвей, амыдырал эки болур эвеспе. "Октябрь 30 чыл" колхоз чүү-даа чок эвеспе" — суг-суг дигилеп, дээштиг сургаашкынны кылганнар. Биче-оол элээн үр боданып олургаш: "Че хамаан! Кирер-ле" — дээн. Келген аалчылар малчынның малмаганын бижип бүрүткеп алгаш, Суг-Бажы кайы сен дээш хапканнар.

Куулар Биче-оол орус колхозка кирип алган-дыр дээн медээ бүгү суурга чаңгы ышкаш дүргени-биле тарай берген. Медээниң шын, мегезин тодараткаш, "Октябрь 30 чылы" колхозтуң удуртукчулары кожкомче хомудал бижээннер: "Куулар Биче-оол Тыртык-оолович тыва колхозту деткивейн, орус колхозка кирип, аңаа хөй малмаганын салып берген-дир. Кежигүн хемчегден ап көрүңер". Кожком шыңгыы хемчегни алган-даа. Биче-оолду кежигүнден үндүр хөөглепкен. Ол баш халагар чаныып келген.

Каш хонганда Биче-оол Тыртык-ооловичини обком келдирткен болган. Арат найысылалга бир дугаар кээп турары ол. Ээлдек-эвилең бир дарга Биче-оолду эдертип алгаш, үш каът улуг бажыңның үстүкү каъдынга апаргаш, аңаа олуртуп каан. Аңаа олургаш, даг дег бедик улуг бажыңның дээвииринде өг ышкаш ыйгылаашты аажок-ла чарашсынып сонуургаан. Ынчап орда: "Эш Биче-оол, бээр кириңер" – деп аажок каас, чараш херээжен дарга чалаан. Эжикти ажыткаш кире бээрге, дыка улуг өрээл болган. Ында олурар кижилер-ле эмгежок. Узун стол бажында олурган бир кижи туруп келген. Топтап көөрге, Тока дарга болган. Ол баштай орустап чугаалааш, оон соонда тывалаан: "Сен-даа буруу чок кижи-дир сен, Биче-оол. Орус колхозуң хоюн эки кадар шиңме" – дээш үндүрүпкен. Биче-оол Тыртык-оолович Молотов аттыг колхозка бодунуң салган хоюн кадарып кирипкен. Оран-чурт солуттунган. Ам боду баш миннир чүве кайда боор, айтыышкын езугаар ажылдаар, чурттаар апарган.

Чамдык эш-өөрү Биче-оолду "Ыраажы Биче-оол" база дижир чораан. Оон ырлары колдуундала чер-чуртунуң, хонаш-турлаглларының дугайында болур. 1940 чылдарның төнчүзүнде үш колхоз чаңгыс колхоз кылдыр каттышкаш, Коммунизмниң херели аттыг колхоз апарган. Оон эгелээш Биче-оол, Борбак Куулларның салым-чаяаны "Коммунизмниң херели"-биле холбашкан. Олар хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге ол колхозка, сөөлүнде совхоз апааргa, ол совхозка малчыннап, мурнакчыларның санындан, одуруундан черле үнүп көрбээннер. Алдар-хавыяалыг малчыннар төрээн чонунуң угаан-медерелинге, сагыш-сеткилинге кезээ мөңгеде артып каар дээрзинге бүзүрээр мен.

2. Төлептиг оглу

Чал-Кежигниң оң талазынга "Тиилелге" деп колхоз турган. Оон төвү суурга эге школа ажыттынган. Чоок-кавыда араттарның уруг-дарыы ол школага өөренип турганнар. 1944 чылдың күзүнүнде Шаңгыр база бо школага өөренип эгелээн. Өөренири эки, чуруму шымбай боорга, башкылар ону ында-хаая мактаардаа турган. Ынчалза-даа оон чаңгыс четпези бар. Чүл дизе үргүлчү дургуннап чанар оол бооптур. Оон ужун кичээлдер-даа үзүптер. Бир катап үшкү класска өөренип турган, кежээликтей апарганда дургуннапкан. Чер ортузу чедип чорда, караңгы дүжүпкен. Оол оруунуң уг-шиин чидирипкен. Аскан-дыр мен деп билгеш, хөртүк хар иштинче үңгүрлеп киргеш, аңаа чыдып алган. Ырак эвесте бөрүлер улушкан. Ынчап, оон коргуп чыда удуй берген. Оттуп кээрге, аскежии бооп, чер чырып келген болган. Доңганы-даа хөлчок, өршээл бооп, улуг соок чок турган. Оруунуң уг-шиин тып алгаш маннапкан. Оон хонган черинден ырак эвесте бир боданы бөрүлер тудуп чип каан болган. Аалынга келгеш, ада-иезинге чугаалаарга, ачазы ону кончаан, авазы оглун кээргеп, карактарын чодуп орган. Бо таварылга соонда Шаңгыр дургуннаарын соксаткаш, бүгү күжүн өөредилгезинче салыпкан.

1953 чылда Шаңгыр Бай-Хаак чеди чыл школазын дооскан. Ону улаштыр Кызылда башкылар белеткээр курстарже чорудупканнар. Курстар соонда Шаңгыр Бай-Тайга кожуунну Бай-Тал школазынга очулдурукчулап башкылаар кылдыр томуйлаткан. Оон күш-ажылчы намдары ынчаар эгелээн. 1955 чылда ону шериг албанынче кыйгыртканнар. Шериг албанындан ээп келгеш, Шаңгыр Кызылдың башкы училищезинге кирип алган. Ону дооскаш, Барыын-Хемчик кожуунну Хөнделең школазынга башкылай берген. Башкы училищезинге өөренип тургаш, Шаңгыр бодунуң салым-чаяанын тып алган. Чүл дээрге келир үеде өөнүң ээзи Долзат-биле таныжып алган. Ол үе оон сагыш-сеткилинде уттундурбас чылдар болуп артып калган.

Очерк

Эрес-шоваа, ажылынга кызымак, хөй-ниитичи, чонга эвилең-ээлдек, организакчы аныяк башкыны район удуртукчулары эскерип каан. 1961 чылда Шаңгыр Биче-ооловичини партия райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизинге томуйлааннар. Удаваанда ол Барыын-Хемчик партия райкомунуң секретарынга соңгуткан. Аңаа бир чыл ажылдап чорда, партия обкому Шаңгыр Биче-ооловичини Таңды кожуунче шилчидипкен. Ол аңаа база-ла партия райкомунуң ийиги секретарынга ажылдаан. А 1963 чылда Шаңгыр Биче-оолович Таңды район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазынга соңгуткан. Бот-тускайлаң ажылга Куулларның организакчы салым-чаяаны долузу-биле көстүп, илереп келген. Баштай-ла ол советтерниң кудуку органнары – көдээ советтерниң ажылын көдүрер сорулганы бодунга салып алган. Ол ажылче аппараттың шупту ажылдакчыларын организастаан. Парткомнарның көдээ советтерни командылаар, чагырар чоруун эп-чөп-биле соксаткан. Советтер бот-тускайлаң болур, оларның ажылының стиль-методу парткомнарныындан ылгалдыг, аңгы дээрзин угаадып, тайылбырлап турган. Көдээ советтерниң кол ажылы ажылагый айтырыгларын шиитпирлээри болур. Ындыг ажылдар көдээде эмгежок болгай. Школалар, клубтар септелгези, чоннуң хууда мал-маганын кадартыры, оларга сиген-ширбиилди белеткээри, картофель болгаш ногаа аймаан олуртуру, суггарылганы организастаары дээш, кандыг ажыл чогул. Бо бүгү ажылдарны көдээ советтер боттарының холунга алган турар ужурлуг. Чоорту ол сорулга чедип алдынган-даа. Көдээ советтерниң чон ортузунга авторитеди улгаткан, улус оларның мурнунга янзы-бүрү айтырыгларны салып, шиитпирлеп турар апарган.

Шаңгыр Биче-ооловичиниң кожуун даргалап турган чылдарында Бай-Хаакка үш каът школа, Кур-Чер суурга үш каът школа, Шамбалыг суурга чаа школа, Кочетов суурга Культура бажыңы, Элегеске школа, Дүрген суурга Культура бажыңы туттунган. Эң кол тудуг ажылдары Хову-Аксынга хайнып турган. Эмнелге тудуу доозулган. "Тывакобальт" комбинадының тудуу кидин түлүк. Шаңгыр Биче-оолович — ол улуг тудугга эң идепкейлиг киришкен даргаларның бирээзи. Комбинат өйшаанда ажыглалга кирген болгаш кобальт концентрадын берип эгелей берген. Хөй-хөй кижилерниң кызымак ажылының түңнели ол болган. Ол-ла чылдарда Таңды районунга та чеже хой, инек, бызаа, хаван кажаалары туттунган, та чеже чуртталга бажыңнарының тудуглары доозулган чүве, ону санааны безин берге турган боор.

Эрткен чүс чылдың 60-70 чылдарында Таңды кожуунунуң көдээ ажыл-агыйы эң-не сайзыраңгай адыр турган. "Межегей", "Элегест", "Тиилелге", "Россия" совхозтар, "Коммунизм херели", "Революцияның чалбыыжы" колхозтар, Дуржулга станциязы дендии-ле шыырак экономикалыг ажыл-агыйлар турдулар. Чайгы үеде, кажан саар инек фермалары сериин оттуг черлерже чайлаглай бергенде, районнуң ажыл-агыйлары хүнде 40-42 тонна сүттү Кызылдың сүт комбинадынга эккеп дужаап турду. Ол үеде Таңды эң-не тараалаң район турган. Күрүнеге дужаар тараазы чылдың-на 50-60 муң тонна, а 1968, 1970 чылдарда ол кончуг дүжүткүр чылдар, 70-70 муң тонна тарааны күрүнеге дужааган. Ол чылдарда чүгле "Тиилелге" совхоз 16-20 муң тонна тарааны күрүне шыгжамырынче чоруткан турган. "Ол дээрге агаар-бойдустуң хайыралы-дыр" деп чамдык кижилер ынча дижир чадавас. Чок, ол дээрге чүгле бойдустуң хайыралы эвес, көдээ ажыл-ишчилерниң шудургу, кызымаккай ажылы-дыр. Шупту ажыл-агыйларда чер ажылының культуразы бедик, чогуур деннелде. Агрономия ажылынга дендии улуг кичээнгейни салып турган. Механизаторларның арга-мергежили бүгү негелделерге дүгжүп турган.

Ажыл-агыйларның машина-техника-биле хандырылгазы эки, материал-техниктиг баазазы шыырак, техника септелгезин баш бурунгаар доозуп, хер-херекселдерни белеткеп каар. Эки болбаазыраткан шөлдерге чүгле бирги класстың үрезиннерин чажар. Мындыг хемчеглерни ап турда, чер ажылы экиживейн канчаар. Бедик дүжүт өстүрүп, ону чидириг чокка ажаап алганы дээш, партия обкомунуң, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң, облсовпрофтуң, обком комсомолдуң шилчиир Кызыл тугун Таңды району чылдың чаалап ап келген ийикпе. 60-70 чылдарда Таңды районунга кончуг шыырак удуртукчулар ажылдап турган. Райкомнуң бирги секретары Сухачев Михаил Митрофанович, кожуун даргазы Куулар Шаңгыр Биче-оолович, "Элегес" совхозтуң директору Зверева Фатима Макаровна, "Революцияның чалбыыжы" колхозтуң даргазы Чуева Ольга Павловна, "Тиилелге" совхозтуң директору Лавриненко Иван Григорьевич, Дуржулга станциязының директору Сапелкин Валентин Сергеевич, "Коммунизмниң херели" колхозтуң даргазы Дарбаш Дмитрий Даваевич дээш, өскелер-даа.

Таңды району девискээр талазы-биле кончуг улуг, делгем турган. Амгы тускайлаң кожуннар – Кызыл кожууну биле Чеди-Хөл кожууну Таңды районунуң составынга кирип турган. Хову-Аксындан Владимировка, Бай-Хаактан Черби чедир чапты берген чыдар улуг девискээр-ле болгай.

1971 чылда Шаңгыр Биче-оолович Барыын-Хемчик партия райкомунуң бирги секретарынга соңгуткан. Бо албан-дужаалга ол он чыл ажылдаан. 1971-1981 чылдар дээрге Барыын-Хемчик районунга хайныышкынныг ажылиштиң үези турган. Бирээде, "Тываасбест" комбинаттың ийиги ээлчээ туттунуп турган. Ол Бүгү-эвилел ужур-дузалыг улуг тудугга хүн бүрүнүң кичээнгейи херек болгай. Ийиде, районга улуг суггарылга системазын база тудуп эгелээн. Бо улуг хемчээлдиг чугула тудуглар Шаңгыр Биче-ооловичиниң үлүүнге бүрүнүбиле онаашкан. Оларны кылдыртыры, удуртуру ындыг-ла белен эвес. Тудуг дээрге тудуг-ла болгай. Бир херек чугула кезек бар болур, а өскези чок. Чок чүвени тып эккеп аарга, ам база бир чүве четпес болур.

(Уланчылыг).

Маспык-оол КАРА-ООЛ.

АЖЫЛ ЭГЕЛЭЭН

Бойдус курлавырын камгалаары-биле

Ноябрь 18-те РФ-тиң Чазааның шиитпири-биле Бүгү-Россияның бойдус камгалалының III съездизи Кремльдиң съездилер ордузунда бодунуң ажылын эгелээн. Оон ажылында Россияның бүгү девискээрлеринден соңгуттурган 4 муң ажыг делегаттар кирип турар.

Бүгү-Россияның бо улуг шуулганынче Тывадан 12 делегатты соңгаан. Оларның составында: ТР-ниң Бойдус курлавырлары болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелелдиң начальниги О.С.Доржу, оон оралакчызы А.А.Ооржак, ТР-ниң бойдус курлавырларының сайыды В.И. Каңзай, ТР-ниң Өөредилге яамызының экология болгаш биология талазы-биле төптүң директору В.Е.Тулина күрүнеиң бойдус биосферлиг "Убса-Нур" ыйгылаажы заповедниктиң директору А.Д.Додук. "Азас" заповедниктиң директору М.М. Кыныраа, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада бойдус курлавырларын шиңгээдип алыр талазы-биле эртем-шинчилел институдунуң директору В.И.Лебедев болгаш өскелер-даа киржип турар.

Болуп турар съездиниң кол сорулгазы болза, Россияның девискээринде бүгү-ле бойдус курлавырларын база ол ышкаш долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар сорулга-биле бүгү күштерни каттыштырары.

Съездиге РФ-тиң федералдыг болгаш регионалдыг органнарының хоойлужудулга база күүседикчи эрге-чагырга удуртукчулары, эртемденнер, экологтуг хөй-ниити организацияларның киржикчилери, башкылар, журналистер киржип турар. Орта бойдус камгалалының талазы-биле янзы-бүрү угланыышкыннарлыг айтырыгларны чугаалажыр, оларның кол-ла сорулгазы — кандыг-даа угланыышкын-биле ажылды чорудуп турар болза, бойдуска хумагалыг база ол ышкаш экологтуг айыыл чок чорукту чедип алыры.

Россияның экологтуг доктриназын амыдыралга боттандырар талазы-биле угланыышкыннарны өөренип көөрү база ону амыдыралга боттандырар талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээри болуп турар. Экологтуг доктринаның кол ужур-утказы болза, кандыг-даа ажыл-чорудулганы чорудуп тургаш, бир дугаар сагыыр үүл: экологтуг айыыл-халапты болдурбазы. Съездиге тематиктиг 11 секциялар ажылдаар.

Галина ШИРАП,
ТР-ниң Бойдус курлавырлары болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелелдиң парлалга албанының ажылдакчызы.

ОНУ ЧЫПШЫНДЫРЫП АЛЗЫҢАРЗА...

Амгы үеде кодур аарыы нептереп эгелээни эмчилерниң дүвүрелин оттурган. Ынчангаш чер-черлерге чүгле эмчилерниң эвес, а бүгү чоннуң ээ көрүүшкүнү, демниг кады ажылдажылгазы-биле бо аарыгның когун үзүп болур.

Каяа-даа чорааш, хууда арыг-шеверни сагып, ажытөлүнче кичээнгейни угландырып, бажың-балгадын, чурттап олурар девискээрин арыг-силиг тудар болза, бо аарыгдан ойлап эрте берип болур. Ылаңгыя автобустарда, школаларда эжик тудазын, парталарны дезинфекциялаары чугула. Ниитизи-биле кодур аарыы эрткен 2002 чылдың (9 айның) көргүзүглери-биле деңнээрге, 2 катап өскен бооп турар, Бо чылдың 9 айларында Чаа-Хөл, Бии-Хем, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Өвүр, Тере-Хөл кожууннарда ук аарыг элээдилер, өөреникчилер болгаш улуг улус аразында калбаа-биле нептерээн. Колдуу кожууннардан бистиң эмнелгеге чыдып эмнедип турарлар хөй. Кожууннар эмнелгелеринге эмнептер аргазы бар турда-ла, аарыг улусту төпче чорудуп турары канчап-даа таарышпас. Оларда кеш аарыгларының дерматолог эмчилери бар-ла болгай. Бир эвес шак мындыг байдалдар удаа-дараа тургустунуп кээр үве болза, бо талазы-биле шыңгыы хемчег алыры негеттинип келген.

Бистиң диспансерниң микология-кеш салбырында хөй кезии ажыл-агый чок, тояанчы амыдыралдыг (бомж) кижилер база эмнедип турар. Олар аарыын хоочурадып алган, кеткен иштики идик-хеви, эткежинде чыпшындыр балыглай берген, ханы төктүп турар апарган кээп турары коргунчуг. Чамдык кижилер холунга таварышкан-на эмнер-биле чагдынып, эт-кештиң оюлганын (дерматит) каданнадып алган-даа болгулаарлар.

Бо бүгү чүнү көргүзүп турарыл дээрге, аарыгны баш удур болдурбазының суртаал ажылы кошкап база чоннуң арыг-шевер талазы-биле культуразының кудулаанында деп демдеглекседим. Ынчангаш бүгү эмчи ажылдакчыларынга баш удур тайылбыр ажылдарын чорудуп, бүгү чонну, хөй-ниити албан черлерин хаара тудуп, лекция, беседаларны, кежээлерни организастап, хана солуннарны үндүрерин үе база катап негеп келген.

Кодур аарыы деп чүл ол? Кодур (чесотка)— халдавырлыг аарыг. Ооң маңгыстары бүгү кешке тараар. Ону ээремчигейден укталган саргы тывылдырар. Ол кодур саргызын чүгле улгаттырар херексел—лупа, микроскоптуң дузазы-биле көрүп болур. Ук саргы кижиниң кежинче 1 мм хире кире бергеш, аңаа 6-8 неделя дургузунда чурттааш, 50 хире чуургаларны төрүп каар.Кажан ол өлүп-даа кааргa, ооң салгакчылары — бичии маңгыстар ол-ла черге өзүп көвүдеп артып каар. Чамдык таварылгаларда улуг саргылар кеш адаанга таарымчалыг байдалга 14-15, а багай таварылгада 5 хүн амыдыраар. А ооң чуургалары 7-10 хүн чурттаар аргалыг.

Кодур аарыы дыка **чыпшынылыычал.** Ынчангаш иштики хепти, орун-дөжекти үргүлчү арыг тургузары чугула. Хууда арыг-шеверни сагыааныңдан ол аарыг дүрген чыпшынар. Оон аңгыда бо аарыгны дириг амытаннардан база халдадып ап болурунуң айыылы бар. Хаван, аът, моортай, ыт база хээкчилер бүрүзү онзагай кодур саргыларлыг. Саргы кижиниң кежинге чыпшынган соонда, аарыгның баштайгы демдээ көзүлгүже дээр **«хааглыг» чадазы** эртер. Ол үе 2 хонуктан бир неделя чедир үргүлчүлээр ийикпе азы 10 хонук чедир узамдыгып болур. Ынчан кешке суглаңгылар тыптып, аажок кижидип эгелээр, а дүнелерде ооң кижидери дендей бээр. Ол дээрге саргылар бодунга таарымчалыг байдалды тургузуп, кешти үттеп турары ол. Кодур саргызы бар черлериң девискээринде кеш чугажак болгаш мыйысталчак карттыг апаар. Ындыг өскерилгелер салаалар аразынга, холдуң иштики талазынга тыптып келир. Ынчалзажок арыг-шеверни сагыыр улуска ол өскерилгелер эскертинмейн барып болур. Кодурнуң демдээ шенек, буттарның кажык, ээжектерге көстүп келир. Эмиг эмер уругнуң адыштарынга, таваңгайынга, чаяа эздинге, чамдыкта бүгү магаботка шивишкилер тыптыр.

Кодур саргызының кирген черинге суглагар чүүл көстүп чыдар. Улгаттырар шил өттүр ында саргы чыдарын көрүп болур. Чамдык аарыг кижилер арыг-силигни сагывайн, кодурун ириңнелдирип, өйүн эрттирип алгаш келир. Саргы ындыг черлерде улам элбээ-биле турумчуур. Аарыг ындыг байдалда турда, эмнээри дыка берге.

Кодурну эмнээри: бензилбензоат дээр чаар эмниң 30 хуузун улуг улустарга, 10-15 хуузун — бичии ургларга ажыглаар. Ону кешке чаар мурнунда чунар-бажыңнап алыр. Кодурдан аараан бичии кижиниң кежин саваңнап, чылыг суг-биле чуп алыр. Оон баш биле арындан өске бүгү мага-боттуң кежин дөгерезин мазь-биле чаггаш, 2-3 хүн дыштандырар. 4 дугаар хүнде база катап чаар. Дүн-хүн иштинде чунмас, иштики хевин солуур. Ол хүн эртерге, 5-6 дугаар хүннерде дыштаныр. А 7 дугаар хүнде чунар-бажыңнаткаш, орун-дөжектиң ак-чоорганнарын, иштики хептерин ыяап-ла сугга соданың 1-2 хуузун холааш азы хеп чуур порошоктуг сугга 5-10 минута иштинде хайындырар. Ооң соонда хептерни изиг илиир-биле базар.

Күгүрлүг (сеpальг) мазь-биле эмнээшкин колдуу улуг улуска тааржып турар. Боттары эмненип болбас. Оон өске суук эзилдириглиг эмнер-биле дүрген эмнээриниң аргазын эмчилер сүмелеп турар.Оон аңгыда Демьяновичиниң методун езугаар натрий гипосульфиттиң № 1 эзилдириниң 60, дустуг кислотаның №2 эзилдириниң 6 хуузун кешке чаап болур. Холдарның, хөректиң, буттарның, ижинниң кежинге 2 минута иштинде дүрбүп чаар, 10 минута эрткен соонда, ол-ла эзилдиригни база катап чаар. Дараазында 10 минута эрткенде, дустуг кислотаның № 2 эзилдириниң 6 хуузун кешке чаар. Ону 3-4 катап, аразы 5 минута чапсарлыг кылдыр кылыр. Эмнээшкин төнген сөөлүнде чунар-бажыңнап алыр.

Аарыгны болдурбазының хемчеглери: арыг-шеверни доктаамал сагаан сөөлүнде, кодурдан чайлаар. Өг-бүлеге бир кижи кодурлай берзе, арыг-шевер дүрүмүн шыңгыы сагыыр апаар. Өг-бүленің өске кежигүннери эмчи шинчилгезин ыяап-ла эрттирген турар ужурлуг. Уруглар садтарынга, школаларга кым-бир кижи аарый берзе, кижи бүрүзүнге эмчи шинчилгезин эрттирер. Кодурлаан кижини өскелерден аңгылаар. Аарыг кижиниң иштики хевин, ак-чоорганнарын изиг сугга хайындырар, даштыкы хевин дезинфекциялаар.Оон изиг илиир-биле базар ийикпе, 7-14 хонукта даштыгаа агаарладыр. Саргылар дүктен кылган хепке үр чурттаар. Мооң уламындан аарыг узамдыгар.Аарыг кижи турган өрээлге санитар-гигиеналыг ажылдарны чорудар.

Нина ОНДАР,
кеш-шээр аарыгларга удур диспансерниң эге профилактика кабинединиң эргелекчизи.

Кодур халдавырлыг аарыг дээрзин утпаңар! Ук аарыг чүгле бодуңарның кадыыңарга хора чедиреринден аңгыда, долгандыр турар кижилерге база айыылдыг дээрзин сактып алыңар.

«Хакасияда күрүненің Н.Ф.Катанов аттыг университеди» деп дээди профессионал өөредилге албан чери 2003 чылда мергежил бедидер болгаш кадрлар эде белеткээр институтка студентилер хүлээп алырын чарлап тур.

1.Ийиги дээди эртемни дараазында мергежилдерге чедип алыр:

021100 — **«Юриспруденция»**, юрист мергежилди бээр.

061100 — **«Организациялар менеджментизи»**, «менеджер» мергежилди чедип алыр.

061000—**«Күрүне болгаш муниципалдыг башкарылга, менеджер»** мергежилди тыпсыр.

350500 — **«Социал ажыл»** социал ажыл талазы-биле специалист мергежилди тыпсыр.

020400 — **«Психология»**, психолог мергежилди тыпсыр.

2.Профессионал ортумак өөредилге баазазынга чогуур мергежилдиң дээди эртемин чедип алырда азы кандыг-даа профессионал ортумак эртем баазазынга болгаш шилип алган мергежилинге 3 чылдан эвээш эвес стажтыгда дараазында мергежилдерни чедип алыр:

021100—**«Юриспруденция»**, профессионал ортумак өөредилге баазазынга **«Юрист»** мергежилди тыпсыр.

060500 — **«Бухгалтер учеду, анализ болгаш аудит», «Экономист»** мергежилди тыпсыр.

060400 — **«Саң-хөө болгаш чээли», «экономист»** мергежилди алыр.

061100 — **«Организациялар менеджментизи»**, алыр мергежилдери:

— саң-хөө менеджментизи
— административтиг менеджер
— культураны башкарары, **«Менеджер»** мергежилди тыпсыр.

350500 — **«Социал ажыл»**, алыр мергежилди: кадык камгалал системазынга социал ажыл, **"Социал ажыл талазы-биле специалист"** мергежилди тыпсыр. Профессионал ортумак медицина эртем баазазынга.

030900 — **«Дошкольная педагогика болгаш психология»**, "Школа назыны четпээннер педагогиказы болгаш психологиязы" мергежилди тыпсыр.

Бүгү мергежилдерге өөренириниң хуусаазы 3 чыл, 020400 мергежилге—3,5 чыл.

Өөренириниң хевири бот-өөредилге, өөренири өртектиг.

Беседа түңнелдерин езугаар хүлээп алыр. Өөредилгени дооскан соонда дээди эртемни алганының дугайында күрүне дипломун тыпсыр.

Өөренип кирерде дужаар документилери болза:

билдириишкин, дээди азы ортумак өөредилге черин доосканының дугайында диплом (нотариус бүзүреткен дипломнуң хоолгазы), ажылдап турар кижилер күш-ажыл дептериниң хоолгазын, паспорт хоолгазын (ийиги, үшкү арыннары), 3х4 см хемчээлдиг 4 фото-чурук, документилер шыгжаар папка.

Документилерни хүлээп алыр адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 5, Н.Ф. Катанов аттыг ХКУ-нуң төлээзи. Телефону 1-21-72.

КҮРҮНЕ АЛБАН–ДУЖААЛЫНЧЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында күрүне албан айтырыгларының талазы-биле чөвүлел

Тыва Республиканың күрүне албанының күрүне албан-дужаалынга хостуг черге — Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының медицина дузаламчызын организастаар болгаш эргелеп-башкарар килдис начальнигинге ажылдаар күзелдиглерге конкурсту чарлап тур.

Квалификация негелделери: дээди эмчи эртемниг, күрүне албанының улуг албан-дужаалдарынга 2 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, азы мергежилинге 3 чылдан эвээш эвес стажтыг болур.

Конкурска киржир документилерни Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының кадрлар килдизинде хүлээп ап турар.

Хууда специалист аң кежин эттеп, будуп берип турар. Телефон 5-17-73.

КЕШТЕР САДЫП АП ТУР БИС

"Саяннар-М" КХН киш, диин кештерин садып ап турар. Адрези: Кызылда Пролетарская, 238, Каменистая, 15. Телефоннары: 3-85-79, 3-84-82, 3-16-58. Сарыг-Септе переулок Восточный, 16. Тел. 22-890.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7470. Чагыг 136.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.